

**WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M WORTA
ARNAWLI' BILIM MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Qol jazba huquqi'nda

UDK – 494.3

JUMANAZAROVA GU'LBADAM DOSNAZAROVNA

QARAQALPAQ HAYAL-QI'ZLAR ATLARI'

5A220102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili)

Magistr

akademiyali'q da'rejesin ali'w ushi'n jazi'lg'an

dissertaciya

MAK da jaqlawg'a ruxsat berildi:

Magistratura bo'limi basli'g'i':

yu.i.k., doc. A. Gulimov

Kafedra basli'g'i':

prof. M. Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

f.i.k. doc. Q.Paxratdinov

No'kis – 2013

Mazmuni'

Jumi'sti'n' uluwma si'patlamasi'	3
Kirisiw	9
Birinshi bap. Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' tariyxı'y-etnografiyalı'q wo'zgeshelikleri	17
Yekinshi bap. Qaraqalpaq hayal adam atlari' variantlari'	37
Antroponimikali'q variantlar haqqi'nda tu'sinik	37
Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' qı'sqarg'an variantlari'	40
Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' imla variantlari'	47
U'shinshi bap. Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' grammatikali'q quri'li'si'	50
Dara tu'rindegi hayal adam atlari'	52
Qospa so'z tu'rindegi hayal adam atlari'	66
Juwmaq	68
Paydalani'lg'an a'debiyatlar	72

Jumi'sti'n' uluwma si'patlamasi'

Temani'n' aktualli'g'i'. Qaraqalpaq adam atlari' ha'm laqaplardi'n' tillik wo'zgesheliklerin birinshi ret monografiyali'q jaqtan izertlengen. Wo.Sayi'mbetov ha'm Yu.Xojalepesovalar qaraqalpaq adam atlari' sistemasi'n ilimiy bag'darda u'yreniw jumi'si'n baslap berdi ha'm qaraqalpaq antroponimikasi'na tiykar saldi'. Degen menen, qaraqalpaq antroponimiyasi'ni'n' bir qatar a'hmiyetli ma'nisleri yele ha'r ta'repleme izertlenilmegen. A'sirese, qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin ani'qlaw aktual temalar qatari'na kiredi. Ma'selen, qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' bir qatar lingvistikali'q ha'm lingvistikali'q yemes wo'zgeshelikleri yele toli'q u'yrenilgen joq.

Sonday-aq, hayal adam atlari'ni'n' semantikasi' ha'm woni' analizlew principleri, variantlari' si'yaqli' ma'seleler ha'r ta'repleme analizlewge mu'ta'j.

Ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'ni'n' leksikali'q sistemasi'n uluwma ta'rizde si'patlaw basqi'shi' basi'p wo'tildi dep ayti'wg'a boladi'. Sonli'qtan, keleshekte adam atlari' sistemasi'ndag'i' ayi'ri'm ishki ni'zamli'qlardi' teren'irek u'yreniw za'ru'rli'gi tuwi'lmaqta. Mine, usi'nday ma'selelerden biri-qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' lingvistikali'q ha'm lingvistikali'q yemes faktorlari', qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' variantli'li'g'i' qubi'li'si', hayal adam atlari'ni'n' grammatikali'q quri'li'si' ha'm t.b. ma'selelerdin' izertleniwi, wo'z na'wbetinde, qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ni'n' a'debiy normag'a qatnasi'n belgileydi, hayal adam atlari'ni'n' tan'lap ali'ni'wi' ha'm jazi'li'wi'n a'debiy normalarg'a sali'w mu'mkinshiliklerin

ani'qlaydi'. Bul ayti'lg'anlar dissertaciya temasi'ni'n' aktualli'g'i'n tasti'yi'qlay aladi'.

İzertleniw obiekti ha'm predmeti. Bul jumi'sti'n' izertlew obiektin ha'zirgi qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ndag'i' hayal adam atlari'ni'n' qoyi'li'w sebepleri, variantlari', quri'li'si' boyi'nsha tu'rleri quraydi'. Jumi'sta qaraqalpaq adam atlari' boyi'nsha ha'zirge deyin ja'riyalang'an jumi'slardag'i' faktlik materiallardan paydalani'ldi'.

İzertlew din' maqset ha'm wazi'ypalari'. Jumi'sti'n' tiykarg'i' maqseti qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ndag'i' hayal adam atlari'n ha'r ta'repleme izertlew, wondag'i' lingvistikali'q ha'm ekstralingvistikali'q ni'zamli'qlardi' belgilew. Usi' maqseti a'melge asi'ri'w ushi'n dissertaciyanı'n' aldi'na to'mendegi wazi'ypalar qoyi'ldi':

- hayal adam atlari'ndag'i' variantlardı' ju'zege shi'g'ari'wshi' lingvistikali'q tiykarlar ha'm sebeplerdi u'yreniw;
- hayal adam atlari'ndag'i' variantlardı' ju'zege shi'g'ari'wshi' lingvistikali'q tiykarlar ha'm sebeplerdi u'yreniw;
- Hayal adam atlari'ndag'i' variantlardı'n' payda boli'w jollari'n belgilew;
- hayal adam atlari'ni'n' grammatikali'q quri'li'si'n ani'qlaw;
- hayal adam atlari'na tariyxı'y lingvistikali'q si'patlama beriw.

Tema boyi'nsha a'debiyatlarg'a qi'sqasha analiz. N.A.Baskakov birinshilerden boli'p, qaraqalpaq toponimikasi' ha'm onomastikasi'n izertlew din' wog'ada za'ru'r yekenligin atap ko'rsetti. Wol wo'zinin' «Karakalpanskiy yazi'k» atli' miynetinin' birinshi tomi'nda qaraqalpaq adam atlari'ni'n' dizimin bergen.

Bul qaraqalpaq antroponimiyasi' boyi'nsha ayti'lg'an da'slepki ilimiy pikirler ha'm ji'ynalg'an materiallar yedi. N.A.Baskakov maqalasi'nda gu'l komponentinin' qaraqalpaq hayal-qi'zlari' atlari'ni'n' qurami'nda u'sh tu'rli variantta qollani'latug'i'nli'g'i'n ha'm semantikali'q jaqtan jasali'w jollari'n ashi'p ko'rsetti.¹

Tariyxshi' ha'm etnograf L.S.Tolstova wo'zinin' maqalasi'nda² qaraqalpaq antroponimlerine qi'sqasha sholi'w jasap, geografiyali'q atamalarg'a baylani'sli' (Shi'mbay, Moynaqbay, To'rtku'lbay, No'kisbay, Da'ryabay, Ten'izbay ha'm t.b.), uri'w, millet atamaları'na baylani'sli' (Qi'yatbay, Qi'pshaqbay, Man'g'i'tbay, Tu'rkmembay, Qazaqbay ha'm t.b) qoyi'lg'an adam atlari'ni'n' jasali'w jollari'n lingvistikali'q ha'm tariyxı'y etnografiyali'q materiallar tiykari'nda da'lillengen. Wol wo'zinin' basqa bir maqalasi'nda a'yyemgi Shi'g'i's antroponimlerinin' topari'na kiretug'i'n Samiram ati'ni'n' qaraqalpaq folklori'nda saqlang'anli'g'i' haqqi'nda da'rek beredi. İлимпазди'n' pikirinshe, Samiran – bizin' eramı'zg'a shekemgi IX a'sirlerde jasag'an Assiriyani'n' hayal patshasi' Shammurat (yamasa Sammuramat) ati'ni'n' negizgi u'lgisi boli'p, wol a'yyemgi armyan xalqi'na belgili bolg'an Shamiram ati' menen de baylani'sli'. Avtor adam atlari' arqali' xali'qlar arasi'nda kiyati'rg'an wo'z-ara tariyxı'y baylani'sti'n' jigin ashi'p, usi' xali'qlar arasi'ndag'i'

¹ Баскаков Н.А. Элемент «гүл» роза, светок в составе каракалпакских женских имен. //Ономастика Средней Азии, М., 1978, 138-142-бетлер

² Толстова Л.С. Древневосточные антропонимические ассоциации в каракалпакском историческом фольклоре. //Ономастика Востока. М., 1980, 67-71-бетлер.

Samiram haqqi'ndag'i' an'i'zdi'n' uqsasli'g'i'na ayri'qsha di'qqat awdarg'an.¹

Qaraqalpaq adam atlari'na baylani'sli' bolg'an ayi'ri'm ma'seleler jergilikli ali'mlar ta'repinen de izertlenildi. Ma'selen, D.S.Nasi'rovti'n' L.S.Tolstova menen birgelikte jazı'lg'an maqalasi'nda qaraqalpaq adam atlari' ha'm familiyalari'ni'n' tariyxi', tuwi'sqanli'q terminlerdin' adam atlari'ni'n' qurami'nda qollani'w wo'zgeshelikleri so'z yetilgen. Sonday-aq, bul maqalada qaraqalpaq adam atlari'ni'n' semantikali'q klassifikaciyasi' ha'm wolardi'n' tariyxi'y rawajlani'w basqi'shlari' da ken' ta'rizde ko'rsetilgen.²

J.Sha'mshetov qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda shi'g'i'si' arabsha qatlamlardi'n' qollani'li'wi', quri'li'si' boyi'nsha wo'zgeshelikleri ha'm wolardi'n' fonetikali'q ayi'rmashi'li'qlari'n ko'rsetip bergen.³ Wo.Yusupov *Alpami's*, *Baybo'ri*, *A'shim* antroponimlerinin' ha'm *Qon'i'rat* etnoniminin' etimologiyasi'n ashi'p, bir neshe isenimli da'liller menen tariyxi'y jaqtan si'patlama bergen.⁴

Q.Qoshanov «Rus ha'm qaraqalpaq tillerinin' wo'z-ara baylani'si' ma'seleleri» (No'kis, 1991) atli' miynetinde qaraqalpaq tiline russha adam atlari'ni'n' kelip kiriw jag'daylari'n ha'm wolardi'n' qollani'li'w wo'zgesheliklerin ko'rsetken. Sonday-aq, avtor qaraqalpaq adam

¹ Толстова Л.С. Топонимы и этнонимы в антропонимии каракалпаков. //Ономастика Средней Азии, Фрунзе, 1980, 101-105-бетлер.

² Насыров Д.С., Толстова Л.С. Каракалпаки. //Системы личных имен у народов мира., М., 1986. 152-156-бетлер.

³ Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилиндегі араб антропонимлеринен. ӨзССР ИА ҚФ хабаршысы, 1974, №1, 77-82-бетлер.

⁴ Юсупов О. «Алпамыс» дәстанындағы антропонимлер хәм этнонимлер хәкқында жаңа ой-пикирлер. -ӨзССР ИА ҚФ хабаршысы, Нөкис, 1985, №1, 56-63-бетлер.

atlari'ni'n' jazi'li'w ma'selelerine de ayri'qsha di'qqat awdarg'an.

Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' so'zligi birinshi ret Wo.Bekbawlov ta'repinen «Jekke adam atlari'» degen atamada 1973-j'i'li' baspadan shi'qti'. Yekinshi so'zlik Wo.Dospanov, M.Qa'lenderov, Ye.Dospanova, G.Qa'lenderovalar ta'repinen 1994-j'i'li' «Qaraqalpaq isimleri» degen at penen shi'qti'. Bul so'zlikler, tiykari'nan alg'anda, adam atlari'ni'n' jazi'li'w ha'm ismlerdi tan'law ma'selelerine arnalg'an.

Uluwma alg'anda, qaraqalpaq antroponimlerinin' yelege shekem izertlenbey kiyati'rg'an ma'seleleri ko'p.

Sonli'qtan da, qaraqalpaq adam atlari'n ha'r ta'repleme izertlep, wolardi'n' tariyxi'y shi'g'i'w dereklerin, qurami'n, tariyxi'y-etnografiyali'q ha'm leksika-semantikali'q wo'zgesheliklerin ashi'p ko'rsetiw ha'zirgi qaraqalpaq til bilimindegi a'hmiyetli wazi'ypalardi'n' biri boli'p tabi'ladi'.

Qaraqalpaq adam atlari' arnawli' tu'rde Wo.Sayi'mbetov ta'repinen izertlendi. Wol wo'zinin' kandidatli'q dissertaciyasi'nda qaraqalpaq adam atlari'ni'n' payda boli'w tariyxi', shi'g'i'si' boyi'nsha qatlamlari', adam atlari'ni'n' tariyxi'y-etnografiyali'q wo'zgeshelikleri, semantikasi' boyi'nsha tu'rleri, quri'li'si' boyi'nsha tu'rleri ha'r ta'repleme monografiyali'q tu'rde so'z yetilgen.¹

İzertleniw na'tiyjelerinin' teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyeti. Bul izertlew din' ilimiy juwmaqlari' qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ni'n', soni'n' ishinde, qaraqalpaq tili leksikali'q fondi'ni'n' rawajlani'wi' ha'm bayi'w ni'zamli'qlari'n ashi'wg'a mu'mkinshilik

¹ Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атлары. Нөкіс, 2000.

beredi. Sonday-aq, jumi'sti'n' ilimiy analizleri, teoriyali'q juwmaqlari' qaraqalpaq onomastikasi', qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi' ha'm semasiologiyasi'ni'n' adam atlari'na baylani'sli' bazi' bir sheshilmegen ma'selelerdi ani'qlawg'a, bul ma'seledegi kemshiliklerdi boldi'rmawg'a, aldag'i' waqi'tta adam atlari'ni'n' basqa tu'rlerin de izertlewge jol ashi'p beredi. Jumi'sti'n' teoriyali'q juwmaqlari' ha'm analizleri joqari' woqi'w wori'nlari'nda qaraqalpaq onomastikasi' boyi'nsha arnawli' kurslardi' woqi'ti'wda, tilge baylani'sli' a'meliy shi'ni'g'i'wlar wo'tkeriwde paydasi'n tiygiziwi mu'mkin. Sonday-aq, dissertaciyada analizlengen materiallar bolsa qaraqalpaq adam atlari'ni'n' tu'sindirme ha'm orfografiyali'q so'zliklerin du'ziwde de ja'rdemin tiygizedi.

İlimiy jan'ali'g'i'. Jumi'sti'n' ilimiy jan'ali'g'i' sonnan ibarat, wonda qaraqalpaq hayal adam atlari' arnawli' tu'rde u'yreniledi, wolar boyi'nsha materiallar toplani'p, ilimiy sistemag'a sali'ndi'. Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' payda boli'wi' ushi'n tiykar bolg'an lingvistikali'q ha'm lingvistikali'q yemes (tariyxi'y, etnografiyali'q) faktorlar ani'qlandi'.

Jumi'sti'n' quri'li'si'. Dissertaciya kirisiw, u'sh bap, juwmaq ha'm paydalani'lg'an a'debiyatlardi'n' diziminen ibarat.

Kirisiw

Prezidentimiz İ.A.Karimov ana tilin ja'ne de rawajlandi'ri'w haqqi'nda so'z yetip: «Biz a'wladlardan a'wladlarg'a wo'tip kiyati'rg'an biybaha bayli'qti'n' dawamlari' si'pati'nda ana tilimizdi asi'rap-abaylawi'mi'z, woni' bayi'ti'w, da'rejesin ja'ne de asi'ri'w u'stinde ba'rqulla izleniwimiz sha'rt. A'sirese, fundamental ilimler, zamanago'y kommunikaciya ha'm xabar texnologiyalari', bank-finans sistemasi' si'yaqli' a'hmiyetli tarawlarda ana tilinin' qollani'w wo'risin ken'eytiw, etnografiyalı'q ha'm sali'sti'rmali' so'zlikler du'ziw, za'ru'r termin ha'm tu'sinikler islep shi'g'i'w, bir so'z benen aytqanda, ana tilin ilimiy tiykarda ha'r ta'repleme rawajlandi'ri'w milliyligimizdi an'law si'yaqli' maqsetlerge xi'zmet yetiwi so'zsiz»,¹ - degen yedi. Haqi'yqati'nda da tilimizdin' rawajlani'wi'na juwapkershilik til biliminin' minneti boli'p, al bu'gingi ku'nde tildin' ha'r tu'rli bo'limleri boyi'nsha teren' ilimiy izleniwler ali'p bari'wdi' ko'rsetedi.

Qaraqalpaq adam atlari' tildegi so'zlik qurami'ni'n' bir bo'legi boli'p yesaplanadi'. Wol wo'zinin' arnasi'n uli'wma xali'q tilinin' fondi'nan aladi' ha'm tilimizdin' ishki ni'zamli'li'qlari'na sa'ykes rawajlanadi'. Solay yetip, wol tildegi so'zlerdin' barli'q tarawlari'nan jasaladi'.

Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' ko'pshilik bo'legi xalqi'mi'zdi'n' wo'tken zamanlardan baslap ha'zirge deyingi ma'deniy-tariyxi'y wo'mirin ani'q ko'rsetedi.

Balalarg'a at qoyi'wda yertede belgili da'rejede i'ri'm ha'm da'stu'r ayi'ri'qsha wori'n ali'p ati'rg'an. Wolardi'n' ayi'ri'mlari'n so'zdin' kiyeli

¹ *Каримов И.А.* Юксак маънавият — енгилмас кўч. Тошкент, 2008, 87-бет.

ku'shi menen de baylani'sti'ri'p woti'ri'w yerte da'wirden bar qubi'li's. Sol yerte da'wirlerde balalarg'a ko'z tiyiwden yamasa jin-shayttannan saqlaw maqsetinde yersi ismler qoyi'p woti'rg'an.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' turmi'si'nda boli'p ati'rg'an ja'miyetlik-siyasiy, ilimiy, texnikali'q, ekonomikali'q ha'm ma'deniyat taraw'i'ndag'i' wo'zgerisler, ana tilimizdin' yerkin rawajlani'p, so'zlik qurami'mi'zdi'n' leksikali'q qatlamlari'ni'n', soni'n' ishinde antroponimlardin' de wo'sip, jetilisip bayi'wi'na ta'sir yetti. Antroponimlardin', yag'ni'y adam atlari'ni'n' qurami' tek g'ana ana tilindegi so'zlerden yemes, basqa tillerden qabi'l ali'ng'an adam atlari' yesabi'nan da ko'beyip woti'r. Jan'a adam atlari'ni'n' san jag'i'nan ko'beyiwi ja'miyet turmi'si'ndag'i' ni'zamli' qubi'li's.

Qaraqalpaqstan - ko'p milletli respublika. Son'g'i' ji'llari' respublika turg'i'nlari' arasi'nda neke sani' ko'beydi. Wolardi'n' balalari'ni'n' ismleri birde a'kesinin' milleti ta'repinen berilip woti'rsa, geyde anasi'ni'n' milleti ta'repinen qoyi'li'p, xali'qlardi'n' internacionalli'q ruwx'i'na sa'ykes keledi.

Basqa xali'qlardi'n' adam atlari'nan balalarg'a ism qoyg'anda, wolardi'n' ishinen ana tiline jaqi'n, beyim, ayti'li'wi' an'sat ha'm i'qsham, ma'nisi ani'q ismlerdi tan'lap ali'w bayqaladi'.

Bul ko'rsetilgen da'liller qaraqalpaq adam atlari'n basqa xali'qlardag'i' adam atlari' yesabi'nan bayi'ti'wdi'n', wolardi'n' qurami'n internacionalli'q bag'i'tta toli'qti'ri'wdi'n' ayqi'n ko'rinisi yekenligin belgilep ko'rsetedi.

Bul jag'daydi'n' ha'mmesi de qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'ni'n' xali'q arali'q ismler menen toli'sqani'n, wolardi'n' ishinde ayti'li'wi', qollani'li'wi' jag'i'nan ha'r tu'rli variantlar bar yekenligin de ko'rsetedi.

Antroponimika-onomastika iliminin' bir bo'limi boli'p, wol menshikli adam atlari'ni'n' qurami'n, wolardi'n' kelip shi'g'i'w zan'li'li'qlari'n, tillik qatlamlari'n, quri'li'si'n, ma'nilik wo'zgesheliklerin ha'm t.b. ta'replerin lingvistikali'q jobada izertleydi ha'm u'yrenedi.

Adam atlari', birinshi gezekte, adamni'n' ja'miyettegi worni'n aji'rati'p ko'rsetiw ushi'n qoyi'ladi'. Bul tuwrali' V.A.Nikonov: «Adam atlari' ja'miyette ha'm ja'miyet ushi'n wog'ada za'ru'r. Wolardi' ja'miyette itibarsi'z qaldi'ri'wg'a bolmaydi'. Sonli'qtan adam atlari'na degen ma'pdarli'qti'n' ku'shli yekenligi tu'sinikli»,¹ dep ko'rsetedi. Antroponimler basqa so'zler si'yaqli' tildin' zan'li'li'qlari'na bag'i'nadi', sonli'qtan wolar til sistemasi'ni'n' tiykarg'i' bir bo'legin quraydi' ha'm etnografiya, tariyx, sociologiya ha'm huqi'q tani'w menen birgelikte u'yreniledi.

Haqi'yqati'nda da, adam atlari'n izertlew arqali' xali'qti'n' til tariyxin, u'rp-a'det da'stu'rlerin, socialli'q jag'daylari'n ha'm tag'i' basqa si'rlari'n ashi'wg'a boladi'. Ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda arab-parsi', tu'rkiy ha'm mong'ol tillerine wortaq elementler, rus tili arqali' kelip kirgen elementler ushi'rasadi'. Soni'n' menen birge qaraqalpaq adam atlari' grammatikali'q quri'li'si' ha'm semantikali'q

¹ Никонов В.А. Методы антропонимики. //Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, 33-бет.

wo'zgeshelikleri jag'i'nan da ha'r ta'repleme u'yreniwdi talap yetedi. Ja'miyettin' wo'zgerip rawajlani'wi' menen bir qatarda ilim ha'm ma'deniyat, solar menen adam atlari' da ha'r ja'miyetke say jan'a ismler menen toli'si'p baradi', al wolardi'n' geyparalari' go'nerip umi't boli'p, qollani'wdan shi'g'i'p qaladi'. Adam atlari' arqali' tariyx betlerinin' si'rlari' ashi'ladi', boli'p wo'tken tariyxi'y waqi'yalardag'i' is-ha'reketlerdin' kimler ta'repinen islengenligi ko'rinedi, adamlardi'n' ja'miyettegi worni' ani'qlanadi'. Sonli'qtan qaraqalpaq til biliminde arnawli' tu'rde izertlenilmey kiyati'rg'an a'hmiyetli tarawlardi'n' biri qaraqalpaq antroponimikasi'n izertlew boli'p tabi'ladi'.

N.A.Baskakov birinshilerden boli'p, qaraqalpaq toponimikasi' ha'm onomastikasi'n izertlewdin' wog'ada za'ru'r yekenligin atap ko'rsetti. Wol wo'zinin' «Karakalpakskiy yazi'k» atli' miynetinin' birinshi tomi'nda qaraqalpaq adam atlari'ni'n' dizimin bergen.

Bul qaraqalpaq antroponimiyasi' boyi'nsha ayti'lg'an da'slepki ilimiy pikirler ha'm ji'ynalg'an materiallar yedi. N.A.Baskakov maqalasi'nda gu'l komponentinin' qaraqalpaq hayal-qi'zlari' atlari'ni'n' qurami'nda u'sh tu'rli variantta qollani'latug'i'nli'g'i'n ha'm semantikali'q jaqtan jasali'w jollari'n ashi'p ko'rsetti.¹

Tariyxtshi' ha'm etnograf L.S.Tolstova wo'zinin' maqalasi'nda² qaraqalpaq antroponimlerine qi'sqasha sholi'w jasap, geografiyali'q atamalarg'a baylani'sli' (*Shi'mbay, Moynaqbay, To'rtku'lbay, No'kisbay,*

¹ Баскаков Н.А. Элемент «гүл» роза, светок в составе каракалпакских женских имен. //Ономастика Средней Азии, М., 1978, 138-142-бетлер

² Толстова Л.С. Древневосточные антропонимические ассоциации в каракалпакском историческом фольклоре. //Ономастика Востока. М., 1980, 67-71-бетлер.

Da'ryabay, Ten'izbay ha'm t.b.), uri'w, millet atamaları'na baylani'sli' (*Qi'yatbay, Qi'pshaqbay, Man'g'i'tbay, Tu'rkmembay, Qazaqbay*) ha'm t.b qoyi'lg'an adam atlari'ni'n' jasali'w jollari'n lingvistikali'q ha'm tariyxı'y etnografiyalı'q materiallar tiykari'nda da'lillengen. Wol wo'zinin' basqa bir maqalasi'nda a'yyemgi Shi'g'i's antroponimlerinin' topari'na kiretug'i'n *Samiram* ati'ni'n' qaraqalpaq folklori'nda saqlang'anli'g'i' haqqi'nda da'rek beredi. İлимпazdi'n' pikirinshe, *Samiran* – bizin' erami'zg'a shekemgi IX a'sirlerde jasag'an Assiriyanı'n' hayal patshasi' *Shammurat* (yamasa *Sammuramat*) ati'ni'n' negizgi u'lgisi boli'p, wol a'yyemgi arman xalqi'na belgili bolg'an *Shamiram* ati' menen de baylani'sli'. Avtor adam atlari' arqali' xali'qlar arasi'nda kiyati'rg'an wo'z-ara tariyxı'y baylani'sti'n' jigin ashi'p, usi' xali'qlar arasi'ndag'i' *Samiram* haqqi'ndag'i' an'i'zdi'n' uqsasli'g'i'na ayri'qsha di'qqat awdarg'an.¹

Qaraqalpaq adam atlari'na baylani'sli' bolg'an ayi'ri'm ma'seleler jergilikli ali'mlar ta'repinen de izertlenildi. Ma'selen, D.S.Nasi'rovti'n' L.S.Tolstova menen birgelikte jazi'lg'an maqalasi'nda qaraqalpaq adam atlari' ha'm familiyalari'ni'n' tarixi', tuwi'sqanli'q terminlerdin' adam atlari'ni'n' qurami'nda qollani'li'w wo'zgeshelikleri so'z yetilgen. Sonday-aq bul maqalada qaraqalpaq adam atlari'ni'n' semantikali'q klassifikaciyasi' ha'm wolardi'n' tarixi'y rawajlani'w basqi'shlari' da ken' ta'rizde ko'rsetilgen.²

¹ Толстова Л.С. Топонимы и этнонимы в антропонимии каракалпаков. //Ономастика Средней Азии, Фрунзе, 1980, 101-105-бетлер.

² Насыров Д.С., Толстова Л.С. Каракалпаки. //Системы личных имен у народов мира., М., 1986. 152-156-бетлер.

J.Sha'mshetov qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda shi'g'i'si' arabsha qatlamlardi'n' qollani'li'wi', quri'li'si' boyi'nsha wo'zgeshelikleri ha'm wolardi'n' fonetikalı'q ayi'rmashi'li'qlari'n ko'rsetip bergen.¹ Wo.Yusupov *Alpami's, Baybo'ri, A'shim* antroponimlerinin' ha'm *Qon'i'rat* etnoniminin' etimologiyasi'n ashi'p, bir neshe isenimli da'liller menen tariyxı'y jaqtan si'patlama bergen.²

Q.Qoshanov «Rus ha'm qaraqalpaq tillerinin' wo'z-ara baylani'si' ma'seleleri» (No'kis, 1991) atli' miynetinde qaraqalpaq tiline russha adam atlari'ni'n' kelip kiriw jag'daylari'n ha'm wolardi'n' qollani'li'w wo'zgesheliklerin ko'rsetken. Sonday-aq avtor qaraqalpaq adam atlari'ni'n' jazi'li'w ma'selelerine de ayri'qsha di'qqat awdarg'an.

Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' so'zligi birinshi ret Wo.Bekbawlov ta'repinen «Jekke adam atlari'» degen atamada 1973-jı'li' baspadan shi'qti'. Yekinshi so'zlik Wo.Dospanov, M.Qa'lenderov, Ye.Dospanova, G.Qa'lenderovalar ta'repinen 1994-jı'li' «Qaraqalpaq isimleri» degen at penen shi'qti'. Bul so'zlikler, tiykari'nan alg'anda, adam atlari'ni'n' jazi'li'w ha'm ismlerdi tan'law ma'selelerine arnalg'an.

Uli'wma alg'anda, qaraqalpaq antroponimlerinin' yelege shekem izertlenbey kiyati'rg'an ma'seleleri ko'p.

Sonli'qtan da, qaraqalpaq adam atlari'n ha'r ta'repleme izertlep, wolardi'n' tariyxı'y shi'g'i'w dereklerin, qurami'n, tariyxı'y-etnografiyalı'q ha'm leksika-semantikali'q wo'zgesheliklerin ashi'p

¹ Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилиндегі араб антропонимлеринен. //ӨзССР ИА ҚФ хабаршысы, 1974, №1, 77-82-бетлер.

² Юсупов О. «Алпамыс» дәстанындағы антропонимлер хәм этнонимлер ҳаққында жаңа ой-пикирлер. //ӨзССР ИА ҚФ хабаршысы, Нөкис, 1985, №1, 56-63-бетлер.

ko'rsetiw ha'zirgi qaraqalpaq til bilimindegi a'hmiyetli wazi'ypalardi'n' biri boli'p tabi'ladi'.

Qaraqalpaq adam atlari' arnawli' tu'rde Wo.Sayi'mbetov ta'repinen izertlendi. Wol wo'zinin' kandidatli'q dissertaciyasi'nda qaraqalpaq adam atlari'ni'n' payda boli'w tariyxi', shi'g'i'si' boyi'nsha qatlamlari', adam atlari'ni'n' tariyxi'y-etnografiyali'q wo'zgeshelikleri, semantikasi' boyi'nsha tu'rleri, quri'li'si' boyi'nsha tu'rleri ha'r ta'repleme monografiyali'q tu'rde so'z yetilgen.¹

Ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'ni'n' leksikali'q sistemasi'n uli'wma ta'rizde bayanlaw basqi'shti' basi'p wo'tildi dep ayti'wg'a boladi'. Sol sebepli aldag'i' waqi'tta adam atlari' sistemasi'ndag'i' ayi'ri'm ishki ni'zamli'qlar, sistemali'q qatnaslardi' teren'irek u'yreniw za'ru'rliqi tuwi'lmaqta. Mine usi'nday ma'selelerdin' biri – qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ni'n' variantli'li'g'i' qubi'li'si'.

Qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ndag'i' da'stu'riy-tariyxi'y ha'm jan'a ismler arasi'nda payda boladi'. Yekinshiden, adam atlari' variantli'li'g'i'n izertlew *a'debiy ism* ha'm *dialektlik ism* si'yaqli' tu'sinikler da'rejesin an'lap jetiwge mu'mkinshilik beredi. Sebebi, variant ismlerdin' belgili bir bo'legi a'debiy (uli'wmali'q normag'a tu'sken) ha'm jergilikli-dialektlik ismler tiykari'nda payda boladi'. U'shinshiden, adam atlari' variantli'li'g'i'n izertlew qaraqalpaq adam atlari' ha'm familiyalari' imlasi'ni'n' ayi'ri'm qi'yi'n a'meliy ma'selelerdi ilimiy jaqtan duri's sheshiwge mu'mkinshilik beredi. Sebebi, atamaları' belgili ha'r tu'rli jazi'li'w formaları' menen baylani'sli' bolg'an orfografiyali'q variantlar quraydi'. To'rtinshiden, adam atlari'ndag'i' variantli'li'q qubi'li'si'n

¹ Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атлары. Нөкис, 2000.

izertlew til sistemasi'ni'n' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen biri bolg'an invariant ha'm variant qubi'li'si'ni'n' qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ndag'i' wo'zgesheliklerin ashi'wg'a mu'mkinshilik beredi ha'm t.b. Ayti'lg'an ma'selelerdin' u'yreniliwi, wo'z na'wbetinde antroponimiyani'n' a'debiy normag'a qatnasi'n belgileydi, ismler, familiyalar, otchestvolardi'n' tan'lap ali'ni'wi' ha'm jazi'li'wi'n belgisi bir normalarg'a sali'w mu'mkinshiliklerin aydi'nlasti'radi'.

I bap. Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' tariyxi'y-etnografiyali'q wo'zgeshelikleri

Til biliminde so'zlik quramdi' klassifikatsiyalawda ha'r tu'rli jag'daylar yesapqa ali'ni'p kiyati'r. Aytayi'q, tariyxi'y shi'g'i'si'na qaray wolardi' tu'pkilikli ha'm wo'zge qatlamlarg'a, qollani'li'w wo'risine qaray sheklenbegen toparlarg'a, tariyxi'y-funktsionalli'q belgilerine qaray ken' qollani'tug'i'n ha'm az qollani'latug'i'n birliklerge, funktsionalli'q-stillik wo'zgeshelikleri boyi'nsha awi'zsha ha'm jazba stillik qatlamlarg'a jazba stillik qatlamlardi' ha'r tu'rli funktsionalli'q-stillik tarmaqlarg'a bo'liw principi ko'birek tarqalg'an. Soni'n' menen birge, so'zlik quram leksikali'q birliklerdin' ma'ni ha'm formali'q belgilerine qaray so'z shaqaplari'na, ma'nili so'zlerdi an'latatug'i'n predmetlerdin' tiplik wo'zgesheliklerine sa'ykes wolardi' leksika-semantikalik, tematikalik ha'm t.b. toparlarg'a aji'rati'li'p ta qaraladi'. Demek, so'zlik quram ha'r tu'rli principler tiykari'nda ha'r tu'rli klassifikatsiyali'q si'patqa iye boli'p kelmekte ha'm sol ko'zqarastan ha'r ta'repleme u'yrenilmekte.

Biz bul bo'limde til biliminde qollani'li'p kiyati'rg'an ha'r tu'rli ka'sipke qatnasli' so'zlerdi belgili bir temalar do'gereginde klassifikatsiyalap izertlew principin negiz yetip ala woti'ri'p, wo'simliktin' atqaratug'i'n xi'zmetine, qollani'li'w wo'zgesheligine geografiyalik atamalardi'n' belgili bir tu'siniklerdi bildiriwine qaray, ji'ynalg'an materiallardi' ha'r tu'rli temalar do'gereginde toparlarg'a bo'lip izertlewdi maqul ko'rdik. Wo'ytkeni, so'zlerdin' tematikalik toparlari'ni'n' leksika-semantikalik toparlarg'a qarag'anda wo'risi ju'da' ken'. Sebebi, qanday

da bir tematikali'q toparg'a ha'r tu'rli so'z shaqaplari'na jatatug'i'n so'zler de kiretug'i'n bolsa, leksika-semantikali'q topar bir g'ana so'z shaqabi'na kiretug'i'n atamalardan quraladi'. Izertlew obekti boli'p woti'rg'an tematikali'q topardi'n' qurami'nda ha'r tu'rli leksika-semantikali'q so'z topari' bola beriwi mu'mkin.

Izertlewshilerdin' wori'nli' atap ko'rsetkenindey, so'zlerdi tematikali'q princip boyi'nsha bo'liw na'tiyjesinde g'ana izertlew obekti boli'p woti'rg'an ka'siptin', wo'ndiristin', belgili bir tarawdi'n' leksikali'q so'z bayli'g'i'n anag'urli'm toli'g'i'raq qamti'wg'a mu'mkinshilik ko'beyedi. Klassifikaciyalawdi'n' bunday tu'ri so'zdin' ma'nilerin saylap ko'rsetiwge ja'rdemin tiygizedi. Wo'ytkeni, atama wo'zinin' bir g'ana ma'nisinde belgili tematikali'q toparg'a wo'tedi. Klassifikaciyalawdi'n' bul tu'ri ka'sibiy leksikag'a ekstralingvistikali'q si'patlama beriwege, predmetler menen qubi'li'slardi'n' wo'zlerine tikkeley bag'darlang'an so'z toparlari'n ani'qlawg'a, lingvistikali'q jaqtan uli'wma sholi'w jasawg'a, woni'n' ha'zirgi waqi'ttag'i' bir tutas sistemasi'n ko'rsetiwge qolay usi'llardi'n' birinen sanaladi'.

Qa'legen tildin' leksikasi'n tematikali'q toparlarga bo'lip izertlew arqali' wondag'i' sistemali'q ani'qlanadi' ha'm sol arqali' belgili bir ni'zamli'li'qlar ashi'ladi'. Izertlew din' bul usi'li' ha'zirgi da'wirde tiykarg'i' ilimiy metodlardan yesaplanadi'. Belgili bir tarawg'a tiyisli terminlerdi tematikali'q toparlarga aji'rati'p u'yreniw din' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri bar. Qa'legen bir tarawg'a tiyisli terminlerdi tematikali'q toparlarga bo'liw, birinshiden, bul taraw terminlerinin' uli'wma bayli'g'i'n ani'q ko'rsetiwde, yekinshiden, wolardi'n' jasali'w modellerin

ani'qlawda ha'm terminlerdin' leksika-semantikali'q ta'repten wo'z ara baylani'si'n ashi'p beriwde u'lken xi'zmet atqaradi'.

E.Begmatovti'n' miynetinde leksikali'q bayli'qti' tematikali'q toparlarga aji'rati'p u'yreniwdin' qolayli'qlari', basqasha izertlew usi'llari'nan ayi'rmashi'li'qlari' ken' ha'm isenimli tu'rde bayanlag'an.¹ Wol so'zlerdi tematikali'q toparlarga aji'rati'w so'zlik bayli'qti' sistema si'pati'nda u'yreniwdin' usi'llari'nan biri yekenligin ju'da' duri's atap ko'rsetken.

Sonday-aq tu'rkiy tillerdin' leksikali'q qatlamlari', terminologiyali'q sistemalari' izertlenigen bir qatar miynetlerde tematikali'q klassifikaciyanan paydalani'lg'an. Ma'selen, R.Safarov bi'lay jazadi': «Sistem leksikologiyaning taraqqi'et bosqichi swzlarni tematika va leksik-semantik guruhlarga birlashtirib, manoni tarkibiy qismlarga ajratib o'rganish bilan xarakterlanadi».²

Ayi'ri'm pikirlerden ko'rinip turg'ani'nday, leksemalardi' leksika-semantikali'q ko'z qarastan yaki tematikali'q ko'z qarastan izertlengende de leksikani'n' sistemali'q qa'siyetin ashi'p beredi. Ma'selen, B.Abdigalieva qazaq tilinin' turmi'sli'q leksikasi'na arnalg'an miynetinde u'y buyi'mlari' atamalarin' ha'r qi'yli' leksika-semantikali'q toparlarga bo'lgan: a) i'di's tu'sinigin an'lati'wshi' so'zler; b) awqat tayarlawg'a arnalg'an i'di's atamalarin'; v) awqat jewge ha'm ishiwge arnalg'an i'di's

¹ *Бегматов Э.А.* Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент, 1985, 120-бет.

² *Сафаров Р.* Лексик-семантик муносабатнинг турлари. – Тошкент, 1996, 4-бет.

atamaları'; g) ha'r qi'yli' wazi'ypadag'i' i'di's atamaları' dep belgili bir sistemag'a tu'siredi.¹

1960-ji'llardi'n' aqi'ri'na kelip Bati's Evropa ha'm keyinrek rus til biliminde sistem leksikologiyada belgili bolg'an leksika-semantikali'q toparlarga sinonimlik ha'm antonimlik paradigmalar menen birge, so'zlerdin' arasi'ndag'i' leksika-semantikali'q qatnasti'n' ja'ne bir tu'ri – giponimiya aji'rati'ladi'. Son'g'i' ji'llardag'i' izertlewde leksemalardi'n' wo'z ara semanitkali'q qari'm-qatnaslari'ni'n' qatari'na giponimiyada kirgizilgen. Woni'n' quram bo'lekleri giperonim ha'm giponim, ji'ni's ha'm tu'r terminleri arqali' sa'wlelendirilmekte. M.Abdiev wo'zinin' kandidatli'q dissertaciyasi'nda giponimikali'q mu'na'sibetlerge toqtaydi'. Giperonimikali'q ha'm giponimikali'q terminlerdin' sinonimleri retinde ji'ni's, tu'r terminlerin qollanadi'.

Qaraqalpaq tilinin' leksikali'q qatlamlari', a'sirese, terminologiyali'q sistemalari' analizlengen bir qatar jumi'slarda tematikali'q klassifikaciyalaw usi'li'nan ken' paydalani'lg'an.

Adamzat ja'miyetinde na'reste tuwi'lg'annan keyin, wog'an at qoyi'w yen' a'hmiyetli ma'selelerdin' biri boli'p yesaplanadi'. Ismsiz ja'miyet haqqi'nda so'z boli'wdi'n' wo'zi mu'mkin yemes. Ayi'ri'm Arqa Sibir xali'qlari'nda adam ati' ha'm ruwx bir dep qaraladi'. Jan'a Gvineyada jasawshi' bir qa'wim, yekinshi bir qa'wimdi qi'ri'p ati'ri'p adamlardan: - Ati'n' kim? Ati'n'di' ayt! – dep birim-birim talap qi'ladi' yeken. Bug'an sebep adamg'a qoyi'latug'i'n atti'n' jetispewshiligi qusaydi'. Wolardi'n'

¹ Абдигалиева Б. Бытовая лексика казахского языка (Семантика, структура и источники): АҚД, Алма-Ата, 1985. 5-бет.

da tu'sinigi boyi'nsha, qanshama ism bolsa, sonshama jan ha'm ruwx boladi'.¹

A'yyemgi tu'rkiy qa'wimler, evropali'lar si'yaqli' tuwi'lg'ani'nan baslap wo'mirinin' aqi'ri'na shekem bir ismge iye boli'p, turaqli' tu'rde iyelemegen. Tu'rkiy xali'qlarda adam atlari' wolardi'n' ja'miyettegi socialli'q jag'daylari'na baylani'sli' qoyi'li'p, bala waqti'nda laqap, jigitlik shag'i'nda da'reje, yeresek adamlarg'a ataq woni'n' ismi yesabi'nda berilgen.²

Ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda a'yyemgi da'wirdegi tu'rkiy xali'qlardi'n' isenim ha'm ug'i'mlari'na baylani'sli' bolg'an til qatlamlari' ko'plep ushi'rasadi'. Yerte da'wirlerde wolar ta'n'ir, ay, juldi'z, taw ha'm ten'iz, ha'r qi'yli' aspan denelerine, ta'biyat ko'rinislerine ha'm sonday-aq haywanatlarg'a si'yi'ng'an.³ Bug'an tu'rkiy qa'wimler haqqi'ndag'i' ayi'ri'm tariyxi'y dereklerde, ma'selen, Og'uzxanni'n' u'lken balalari'na *Ku'n*, *Ay*, *Juldi'z* dep qoyi'lg'anli'g'i' ayqi'n mi'sal bola aladi'.⁴ Bul ismler ha'zirgi qaraqalpaq tilinde *Aysa'nem*, *Ku'nsuli'w*, *Aysuli'w*, *Juldi'zخان*, degen adam atlari'ni'n' qurami'nda qollani'ladi'.

Joqari'da ayti'p wo'tkenimizdey, qaraqalpaq adam atlari'nda haywanat ha'm quslarg'a si'yi'ni'wshi'li'qti'n' da izleri ko'rinedi. Ha'zirgi waqi'tta unamsi'z tip si'pati'nda su'wretlenip ju'rgen «qasqi'r» yamasa «bo'ri» a'yyemgi tu'rkiy xali'qlardi'n' si'yi'ni'wshi' ku'shi, hu'rmetli

¹ Никонов В.А. Задачи и методы антропонимики. //Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970. 33-бет

² Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967, 90-б.

³ Гумилев Л.Н. Древние тюрки, 76-86-бетлер.

⁴ Кононов А.Н. Родословная туркмен, сочинение Абу-л-гази хана хивинского. М-Л., 1958-48-б; Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959. 29-31-бетлер.

qorg'awshi'si' yesabi'nda tani'lg'an. Bo'ri, qasqi'r VI a'sirlardegi tu'rkiy xali'qlarda u'lken ma'nige iye bolg'an. Qi'tay avtorlari'ni'n' ko'rsetiwinshe, *xan* ha'm *bo'ri* (*qasqi'r*) so'zleri sinonim dep qaralg'an. Tu'rkiy qa'wimlerinin' da'slepki xani' *Ashina* dep atalg'an. Bul ismnin' bo'rige baylani'sli' qoyi'lg'anli'g'i'n ko'remiz. Ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda haywanat ha'm quslarga baylani'sli' *Bo'ribay*, *Ari'slan*, *Bari's*, *Bu'rkitbay*, *Qarli'g'ash*, *Qarshi'g'a* ha'm t.b. adam atlari' ko'plep ushi'rasadi'.

Bunday adam atlari' yerte da'wirlerde isenim ha'm ug'i'mlarg'a baylani'sli' qoyi'li'p kelgen bolsa, ha'zirgi waqi'tta ata-anani'n' na'restege tilegin, balani'n' tuwi'lg'an waqti'n ha'm t.b. belgilerdi bildiredi. Ma'selen, *Aysuli'w*, *Ku'nsuli'w* degen adam atlari' «na'restenin' ju'zi ayday, ku'ndey jarqi'rap tursi'n» degen tilegin yamasa balani'n' tu'nde yamasa ku'ndizgi waqi'tta tuwi'li'wi'na baylani'sli' usi'lay atag'an.

Qaraqalpaq adam atlari' ta'biyattag'i' boli'p ati'rg'an ha'r qi'yli' qubi'li'slarg'a, xalqi'mi'zdi'n' a'rman-tileklerine, isenimlerine, i'ri'm ha'm u'rp-a'detlerine ha'm t.b. sebeplerge baylani'sli' qoyi'li'p kelgen. Ma'selen, shan'araq ag'zasi'ni'n' birewi ketken jag'i'nan aman-yesen keliwine baylani'sli', sol shan'araqta tuwi'lg'an balag'a *Amangu'l*, usag'an atlardi'n' qoyi'li'wi' sol waqi'ttag'i' waqi'yalarga baylani'sli' bolg'an.

Qaraqalpaq antroponimlerinde ko'zge tu'setug'i'n na'rse – bul i'ri'm ha'm u'rp-a'detlerge baylani'sli' adam atlari' boli'p yesaplanadi'. Bunday adam atlari' tek qaraqalpaqlarga yemes, basqa xali'qlarda da ken' tarqalg'an. Ma'selen, Iran xalqi'nda, yeger bir adam awi'rsa woni'n' ati'n wo'zgertip, ko'zden, a'jel duzag'i'nan aljasti'ri'p, aman ali'wg'a boladi'

dep yesaplang'an. XVII a'sirde wo'mir su'rgen İran Shaxi' Safi uzaq dawam yetken keselge shati'lg'an. Ha'tteki sol waqi'ttag'i' ataqli' ta'wiplerde woni'n' keselinin' dawasi'n taba almag'an. Shaxti'n' juldi'z sanawshi'lari' woylasa woti'ri'p: «qanday da bir ka'ramatli' ku'sh shaxi'mi'zg'a awi'ri'w jiberip tur, sonli'qtan woni'n' ati'n wo'zgertsek, wol aljasadi'» degen niyet penen shaxqa ati'n wo'zgertiwdi usi'nadi'. İran shaxi' bul usi'ni'sti' maqul dep yesaplaydi' ha'm saltanatli' jag'dayda *Sulayman* degen atti' qabi'l yetken. Solay yetip, İran shaxi' Safi ha'm Sulayman degen atlar menen tariyxta belgili.¹ Adam atlari'ni'n' ta'biyattan ti's qa'ha'rli ku'shten saqlaw maqsetinde, i'ri'm retinde qoyi'lg'an, shan'araqta balalar shetney bergeni ushi'n qa'ha'rli ruwhlardi' quwi'w ushi'n qoyi'lg'an. Mine usi' i'ri'mg'a baylani'sli' at qoyi'w, at wo'zgertiw a'deti qaraqalpaqlarda da bolg'an. Ayi'ri'm jag'daylarda ha'r qi'yli' sebeplerge baylani'sli' na'resteler ayi'-ku'ni jetpey shala tuwi'ladi'. A'dette bunday jag'daylarda tuwi'lg'an balani' diywalg'a shege qag'i'p malaqayg'a sali'p ildirip qoyadi' ha'm wolarg'a *Shalaxan*, *İleker* dep at beredi. Bul atlar yer jetkenge shekem saqlani'p, son'i'nan basqa atlarg'a hu'jjetlestirilip wo'zgertiledi. Ayi'ri'm jag'daylarda da'slepki atlar da hu'jjetlestirilip jiberiledi. Sonday-aq geypara shan'araqlarda tek qi'zlar tuwi'la berse kelesi tuwi'lg'an qi'zlarg'a yendigisi ul bolsi'n degen niyet penen *Ulbosi'n*, *Ultuwg'an*, *Ug'i'lay*, *Uljan*, *Ulخان*, *Jan'i'lay* degen atlardi' qoyi'w a'detke aylan'g'an. Yeger shan'araqta da'slepki tuwi'lg'an na'resteler shetney berse, kelesi tuwi'lg'anlardi'n' wo'mirin tilep ism qoyadi'. Bul qubi'li's tek qaraqalpaqlarda g'ana yemes, al basqa tu'rkiy

¹ Гафуров А. Лев и Кипарис (о восточных именах). М., 1971. 7-бет.

xali'qlarda da ushi'rasadi': *Tursi'ngu'l*, *Turg'angu'l*, *O'lmesxan*, ha'm t.b. Ko'p balali' shan'araqlarda tuwi'lg'an genje balalarg'a *Genjegu'l*, *Genjebiyke*, *Toqtaxan*, *Toqtagu'l*, *Toydi'q* si'yaqli' atlardi' qoyadi'.

Basqa du'nya xali'qlari' si'yaqli', qaraqalpaq antroponimlerinde ko'zge tu'setug'i'n na'rse – sanli'qlarg'a baylani'sli' atlar. T.Januzaqov qazaq antroponimlerdin' qurami'nda to'mendegi sanli'qlardi'n' ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'rsetedi: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000, 10000¹. Qaraqalpaq antroponimleri boyi'nsha ji'ynalg'an materiallarda joqari'da ko'rsetilgen sanli'qlardi'n' ha'mmesi ushi'raspaydi'. Sanli'qlarg'a baylani'sli' qoyi'lg'an qaraqalpaq adam atlari' sol shan'araqtag'i' ag'zalardi'n' sani'n, wolardi'n' jas wo'zgesheligin ha'm uzaq wo'mir su'riwin bildirip keledi. Ma'selen, shan'araqtag'i' balalardi'n' sani'na qaray *Birbari'm*, *Besim*, *Besligu'l*, *Alti'bay*, *Jetibay*, *Segizbay*, *Tog'i'zbay*, tuwi'lg'anda a'kesinin' ha'm atasi'ni'n' jasi'na qaray, *Woti'zbay*, *Qi'rqbay*, *Yeliwbay*, *Alpi'sbay*, *Jetpisbay*, *Seksenbay*, *Toqsanbay*, al *Ju'zbay*, *Mi'n'bay*, *Tu'menbay* ismleri balani'n' wo'mirinin' uzaq boli'wi' ushi'n qoyi'lg'an ismler boli'p yesaplanadi'. Yegiz tuwi'lg'an na'restelerge *Yegizbay*, *Qosnazar*, *Qosmuxammed*, *Qosda'wlet*, *Qosjan*, *Yu'sip*, *Zi'li'yha* si'yaqli' atlar qoyi'ladi'. Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'ndag'i' arabsha *Ra'wiya* ismi «to'rtinshi» degen ma'ni an'latadi'.

Qaraqalpaq adam atlari'n qoyi'wdag'i' u'rp-a'detlerdin' biri na'restenin' tuwi'lg'an waqti'n woni'n' ati' arqali' belgilew boli'p tabi'ladi'. Bunday atlar to'mendegi waqi'yalarg'a baylani'sli' qoyi'ladi':1)

¹ *Джанузаков Т.* Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982, 13-бет.

ku'n ati'na baylani'sli' Jumagu'l, Sa'rsengu'l ha'm t.b. Geypara atlar bayram atlari' menen atali'p na'rsetenin' qaysi' ku'nde tuwi'lg'anli'g'i'n an'latadi': *Nawri'zbiyke* (21-mart); *Jen'isgu'l* (9-may); *Tazagu'l* (1-yanvar); *Bayramgu'l* (Bayram ku'nleri) ha'm t.b. 2) *Ay ati'na baylani'sli': Sapargu'l, Orazgu'l* (Oraza ayi'); ha'm t.b; 3) *Ma'wsim ati'na baylani'sli': Gu'lba'ha'r, Ba'ha'rgu'l*, ha'm t.b.

Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' ko'pshilik bo'legin arabsha ha'm pari'ssha atlar quraydi'. A'l'bette, arabsha ha'm parsi'sha atlardi'n' ba'rin diniy atlar dep qarawg'a bolmaydi'. Ma'selen, *Baxi't, Da'wletbiyke, Raxi'yma, Zuxra, Za'riypa, Na'dira, Jamiyla, Sayëra, A'liyma, Ra'wshan, Gu'lnara* ha'm t.b. hayal adam atlari'nda xali'qti'n' jaqsi'li'qqa bolg'an a'rman-tilekleri bildirilgen.

Buri'ng'i' sovet da'wirinde ja'miyetlik wo'zgerislerge baylani'sli' qaraqalpaq antroponimlerinin' qurami'nda jan'a adam atlari' payda bola basladi'. Bul atlar, tiykari'nan alg'anda, rus tili arqali' kelip kirdi. Solay yetip, ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'n qoyi'w da'stu'rinde tek ta'riplew, tilek ma'nisindegi atlar g'ana yemes, sonday-aq belgilew ma'nisindegi atlardi' qoyi'w da a'detke aylandi'. 1917-ji'lg'a shekemgi qaraqalpaq adam atlari' ta'riplew ha'm tilek ma'nisindegi adam atlari' boldi'. Wolardi'n' ko'pshiligi wo'z so'zlik qatlamnan ali'ni'p, ma'nilik jaqtan nege tiykarlani'p qoyi'lg'anli'g'i' bilinip turadi'. Belgilew atlari' ko'binese basqa tillik qatlamlardan ali'ni'p, tiykarg'i' ma'nisi ani'qlanbaydi' da, tek jasalma qa'siyetke iye boladi'. Bunday adam atlari'n tan'lap ali'w wolardi'n' qanday ma'nili so'zlerden kelip shi'qqanli'g'i' esapqa ali'nbaydi'. Ma'selen, qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' qurami'nda

Muaziya, *Maziya* atlari' ushi'rasadi'. Bunday yersi atlar ta'riplew ha'm tilek ma'nisindegi atlarda da bar. Ma'selen, qi'z balalarg'a *Ulbosi'n*, *Ultuwg'an*, *Toqtash*, *Toydi'q*, ha'm t.b., atlardi'n' qoyi'li'wi' kewilge qoni'mli' dep woylaw a'l'bette, qi'yi'n. Na'reste yer jetkennen keyin wo'z ati'nan wo'zi uyalmastay boli'wi' kerek.

Uluwma alg'anda, ha'r bir qoyi'lg'an ism mazmung'a say, xali'qti'n' milliy til wo'zgesheligin ko'rsetip, ta'rbiyali'q qa'siyetke iye boli'p zaman ag'i'mi'na sa'ykes qoyi'lsa, kewilge muwapi'q bolar yedi. Sol waqi'tta xali'qti'n' at qoyi'w ma'deniyati'na, a'sirese til ma'deniyati'na ayri'qsha itibar berilgen boladi'.

Menshikli atlardi'n' wo'zine ta'n ma'nilerin ani'qlawda ha'r qi'yli', ha'tteki qarama-qarsi' pikirler de ushi'rasadi'.

A.G.Shayxulov menshikli atlardi'n' ma'nileri tuwrali' u'sh tu'rli ko'z-qarasti'n' boli'p kelgenligin ko'rsetedi: birinshiden, geypara avtorlar (L.M. Shetinin, O.Jdanov, V.Nikonov, M.Sharashovalar) adam atlari'ni'n' ma'ni ha'm tu'sinikke iye yekenligin bildiredi; yekinshiden, ayi'ri'm ilimpazlar, ma'selen, E.M.Galkina-Fedoruk: «Menshikli atlar ma'nige de, tu'sinikke de iye yemes, wolar tek ayi'ri'm ko'rsetiwshi belgi» - dep ko'rsetedi; u'shinshiden, A.A.Reformatskiy, O.S.Axmanova, A.B.Superanskaya ha'm t.b. izertlewshiler menshikli atlar ma'nige iye, biraq wolardi'n' tu'sinik penen baylani'si' joq dep yesaplaydi'.¹ Ha'zirgi izertlewshilerdin' ko'pshiligi son'g'i' u'shinshi ko'z-qarasti' quwatlaydi'.

¹ *Шайхулов А.Б.* Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Уфа. 1983, 5-6-бетлер.

A.V.Superanskaya menshikli atlardi'n' ma'nilik wo'zgesheliklerin ani'qlawda Dj.St.Mill, A.Gardiner, G.Suit, K.A.Allendorf, G.O.Vinokur, A.A.Reformatskiy, B.A.Nikonov, A.S.Axmanovalardi'n' aytqan pikirlerin yesapqa ala woti'ri'p, wo'zinin' isenimli ko'z-qarasi'nda bildiredi: «ha'r qanday menshikli at qandayda bir ma'nige iye boladi'. Menshikli atlar tu'sinikler menen baylani'sli' bolmag'anli'qtan, wolardi'n' tiykari'n tu'siniw ushi'n woni'n' qanday predmetke qatnasli' yekenligin ani'qlap, wol predmettin' tu'sinik penen qatnasli'g'i'n bilip, sonnan keyin sol konkret predmettin' qalay atalatug'i'nli'g'i'n ani'qlaw kerek».¹

Menshikli atti'n', haqi'yqati'nda da tu'sinik penen baylani'si' joq, degen menen, wol belgili bir ma'nige iye boladi'. Ma'selen, *Bu'rkit*, *Qarli'g'ash*, *Toti'*, *Qarshi'g'a* si'yaqli' adam atlari'nan wolardi' bu'rkit, qarli'g'ash, toti', qarshi'g'a si'pati'nda tu'sinbeymiz. *Qarli'g'ash*, *Toti'*, *Qarshi'g'a* qoyi'wdag'i' sebep: «suli'w, minayi'm, na'zik, kewilli, pa'k bolsi'n» degen tilekke baylani'sli' qoyi'ladi'.

V.A.Nikonov tu'rkiy tillerdegi *Arslan* degen adam ati'n semantikali'q jaqtan «haywanatlarg'a baylani'sli'» toparg'a kirgiziwidin' wori'nsi'z yekenligin yeskertti. Wol bul atti'n' qoyi'li'wi'nda ata-anasi' balani' to'rt ayaqli' haywang'a ten'ep yemes, al ari'slanday ku'shli, bati'l boli'wi'n woylag'an dep ko'rsetedi. Sonday-aq, avtor tu'rkmenshe *Tavshan* (qoyan), altaysha *Chi'chqan* (ti'shqan) si'yaqli' atlardi'n' da *Arslan* menen birgelikte «Haywanatlar menen baylani'sli' toparg'a» yengiziliwi qolaysi'z dep yesaplaydi'. Solay yetip, wol «Atti'n' semantikasi' – at jasawshi'

¹ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М., 1973, 262-263-бетлер.

so'zdin' ma'nisi arqali' yemes, al sol so'z arqali' atawshi'ni'n' atag'an na'rsege tu'sinigi arasi'ndag'i' qatnas»¹ - degen juwmaqqa keledi.

A'llette, bul jerde *Arslan* dep atalg'ani' menen ku'shli, bati'l boli'p shi'qpay, kerisinshe na'zik, ileker, qorqaq boli'p shi'g'i'wi' da mu'mkin. Sonli'qtan, adamni'n' atlari', woni' atawshi' so'z arqali', yamasa sol so'zdin' qosi'mta ma'nisi arqali' «solay boladi'» dep tu'siniw retsiz. Ma'selen, «Arslan-ku'shli haywan», - degende biz woni' haywan si'pati'nda tu'sinemiz de, «Yernazar – arslan jigit yedi» - degende biz Yernazardi' ku'shli, bati'r, qori'qpaytug'i'n, ma'rt si'pati'nda tu'sinemiz. Birinshisi tuwra ma'nide boladi' da, yekinshisi awi'spali' ma'nide.

Son'g'i' waqi'tlari' onomastlar arasi'ndag'i' ha'r qi'yli' sheshimge iye boli'p kiyati'rg'an ma'selelerdin' biri – adam atlari'ni'n' klassifikaciyasi'. Rus tilindegi adam atlari'n A.M.Selishev 19 toparg'a, belorus tilindegi adam atlari'n N.V.Birillo 34 toparg'a, wo'zbek tilindegi adam atlari'n E.Begmatov 19 toparg'a bo'lip qarag'an. Vengr tyurkologi' L.Rashonidin' klassifikaciyasi' boyi'nsha, adam atlari'n u'lken u'sh toparg'a bo'lip, ha'r bir topardi' adam atlari'n qoyi'wdag'i' sebepe, baylani'sli' ha'r qi'yli' shaqaplarg'a bo'lip qaraydi'.² Tu'rkiy tillerdegi adam atlari' da leksika-semantikali'q jaqtan L.Rashonidin' klassifikaciyasi'na sa'ykes qa'lipleskenlikten, qaraqalpaq adam atlari'nda usi' klassifikaciya tiykari'nda u'sh toparg'a bo'lip qarawdi' maqul ko'rdik.

¹ Никонов В.А. Имя и общество. М., 1974, 94-95-бетлер.

² Бул бойынша қараңыз: Никонов В.А. Имя и общество. М., 1974, 96-103-бетлер; Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. АКД. М., 1978, 190-198-бетлер.

Ta'riplew ismleri. Bunday ismler tuwi'lg'an balani'n' ha'r qi'yli' jag'daylari'na, tuwi'lg'an waqti'na ha'm sol waqi'ttag'i' boli'p wo'tken waqi'yalarg'a, ata-analar tuwrali' mag'li'wmatlarga baylani'sli' qoyi'ladi'.

Baladag'i' belgilerga baylani'sli' qoyi'lg'an ismler: a) tu'ri-tu'si: *Sari'gu'l* ha'm t.b; b) denesindegi wo'zgesheliklarga baylani'sli' qoyi'lg'an ismler: *Qaljan, Qalli'gu'l, Qalli'xan, Qalbazar, Qalbiyke, Men'libiyke, Men'ligu'l, Men'lixan, Ni'shangu'l, Botako'z, Qarako'z, Qarashash*, ha'm t.b.

Shan'araqtag'i' balalardi'n' sani'na baylani'sli' qoyi'lg'an ismler: a) bala sani': *Birbari'm, Besim, Besligu'l, Alti'bay, Segizbay, Jetibay, Tog'i'zbay, Egizbay, Qosbawli', Qosda'wlet, Qosnazar, Qosjan, Qosi'bay* ha'm t.b.

Ata-analari'ni'n' jasi': *Oti'zbay, Qi'ri'qbay, Eliwbay, Alpi'sbay, Jetpisbay, Seksenbay, Toqsanbay* ha'm t.b.

Tuwi'li'w jag'daylari'na baylani'sli' qoyi'lg'an ismler: *Shalabay, I'leker, Amanbay, Amangeldi, Yesengeldi, Amangu'l, Yesenbiyke* ha'm t.b; anasi'ni'n' jas bosani'w jag'dayi'. Bunday atlarg'a qaraqalpaq tilinde *An'satbay* degen atlardi' kirgiziwge boladi', olar siyrek ushi'rasadi'.

V.A.Nikonov usi'nday jag'daylarga baylani'sli' adam atlari'ni'n' tu'rkiy tillerinde ilimpazlar ta'repinen so'z etilmegenin ko'rsetedi;¹ v) tuwi'li'w waqti': *Ayjari'q* - na'reste tuwi'lg'an waqti'nda ay su'ttey appaq jari'q bolg'an, *Tolg'anay, Aytolg'an, Aytoldi'* (aydi'n' tolg'an waqti'nda tuwi'lg'an).

¹ Никонов В.А. Имя и общество. М., 1974, 96-б.

Bazargu'l, Bazarxan (bazar ku'nleri tuwi'lg'an), *Bayramgu'l* (ha'r qi'yli' sa'nelerdegı bayram ku'nleri tuwi'lg'an), *Gu'zbergen* (gu'zde tuwi'lg'an), *Biysen, Biysenbay, Piyshenbay* (piyshembi ku'ni tuwi'lg'an), *Yerejep, Yerejepbay* (Yerejep ayi'nda tuwi'lg'an), *Jamg'i'rbay* (jawi'n jawi'p turg'anda tuwi'lg'an), *Jazmurat* (jazda tuwi'lg'an), *Ba'ha'rgu'l, Gu'lba'ha'r* (ba'ha'rde tuwi'lg'an), *Jen'is, Jen'isbay, Jen'isgu'l* (jen'is ku'ni tuwi'lg'an), *Jumabay, Jumagu'l, Jumabiyke, Jumaxan* (juma ku'ni tuwi'lg'an), *Qarli'bay, Qarjawbay* (Qar jawi'p turg'an waqi'tta tuwi'lg'an), *Nawri'z, Nawri'zbay, Nawri'zbiyke, Nawri'zgu'l* (Nawri'z bayrami'nda tuwi'lg'an), *Ramazan* (Ramazan ayi'nda tuwi'lg'an), *Saparbay, Saparg'aliy, Saparniyaz, Sapari'mbet, Sapargu'l, Saparxan* (Sapar ayi'nda tuwi'lg'an), *Sa'rsenbay, Sa'rseng'aliy, Sa'rsengu'l* (sa'rshembi ku'ni tuwi'lg'an) *Tan'atar, Tan'bay, Tan'suli'w, Tan'jarbay* (tan' ati'p kiyati'rg'anda tuwi'lg'an), *Ku'nsuli'w, Nurmurat, Nuratdin, Nurniyaz, Nuri'mbet, Nurnazar, Nurg'aliy, Nurgu'l, Nurja'ha'n, Nurjamal, Nurzada, Nursuli'w, Nurbergen, Sa'wle, Sa'wlegu'l* (ku'nnin' nuri', sa'wlesi tu'sip turg'an waqi'tta tuwi'lg'an), *Svetla, Svetlana* (svet, elektr shi'rag'i' jan'a kelip ati'rg'an waqi'tta tuwi'lg'an), *Saylawbay, Saylawbiyke, Saylawgu'l, Saylawxan* (saylaw ku'ni tuwi'lg'an) ha'm t.b.; g) tuwi'lg'an orni'na, ma'kani'na baylani'sli': *Alg'abas, Aralbay, Buxarbay, Da'ryabay, Da'wqara, Yedilbay, Yedilbek, Jaylawbay, Jayi'q, Zayi'rbay, Moynaqbay, Wormanbay, Wotarbay, Tawbay, Tawasar, Tawmurat, Tashkenbay, Ten'izbay, Tog'aybay, To'rtku'lbyay, U'rgenishbay, Shi'mbay, Wotargu'l, Wotarbiyke* ha'm t.b.; d) birinshi ko'ringen na'rsege baylani'sli': *Qi'li'shbay, Baltabay, Baltaniyaz,*

Baltagu'l, Nayzabay, Woraqbay, Sawi'tbay. Yertede na'reste tuwi'lg'an waqi'tta qi'li'sh, balta, woraq, kindik kesiw maqsetinde jumsalg'an. Nayza, sawi't si'yaqli' qurallari' da ta'biyattan ti's qa'ha'rli ruwxlardi'n' ku'shin qaytaradi' dep yesaplap, adamlar wolardi' tuwi'lg'an jerge ko'rsetip ilip qoyg'an. Bul atlar son'g'i' waqi'tlari' qi'li'shtay, baltaday, woraqtay, nayzaday wo'tkir, keskir, sawi'ttay bekkem bolsi'n degen tilekti de an'latadi'; s) ata-anani'n' sezimlerine baylani'sli': Arzi'wbay, Arzi'wxan, Arti'qbay, Arti'qgu'l, Asqarbay, A'ziz, A'zizxan, A'ziyza, Jetkerge, Jubani'sh, Jubatqan, Zi'yat, Zi'yatbay, Zi'yada, Maqset, Murat (tilek), Niyetbay, Niyaz (si'yli'q), Baxi't, Wo'tegen, Su'yew, Su'yindik, Sag'i'ndaq, Su'yinish, Quwandi'q, Quwani'sh, Tan'si'q, Tilewlesa, Iqlas, Ti'ni'shli'q, Jaqsi'li'q, Shadli'q, Ayday, Aysha, Ayi'm, Baxi't, G'umsha, Jipek, Jupar, Inabat, Intizar, Qi'mbat, Lala, Miyras, Nabat, Periyzat, U'mit, Umida, Xansha, Hasi'l, Shiyryn ha'm t.b; j) uri'w-qa'wimge baylani'sli': Ja'dik, Qon'i'ratbay, Qi'yatbek, Qi'yatbay, Qi'pshaqbay, Man'g'i'tbay, Mu'ytenbay, Qanli'bek, Tu'rkmenbay, Qazaqbay, Xojabay ha'm t.b.; z) tuwi'sqanli'q-qatnasqa baylani'sli': Jiyenbay, Ag'abek, Atabek, Babaniyaz, Yenejan, Atabay, Ataniyaz, Atajan, Atanazar ha'm t.b.

Tilek atlari'. Bul toparg'a tuwi'lg'an na'reste ushi'n jalbari'ni'w, jali'ni'w, arbaw, duwa qi'li'w si'yaqli' ha'r qi'yli' tileklerge baylani'sli' atlar kiredi. Wolar adamni'n' «si'rli' du'nya» menen tikkeley qatnasi'wi'na isenimnin' na'tiyjesinde payda bolg'an.

Tuwi'lg'an balag'a uzaq jas ha'm amanli'q tilew: Bektursi'n, Januzaq, Ju'zbay, Ju'zmurat, Ko'pju'rsin, Mi'n'bay, Wo'mirbay, Wo'mirzaq, Wo'mirniyaz, Tursi'nbay, Tursi'nmurat, Uzaqbergen, Uzaqbay,

Tumenbay, Wo'lmesek, Wo'lmesxan, Tursi'nay, Tursi'ngu'l ha'm t.b.; bayli'q, baxi't, abi'roy, ulli'li'q, darxanshi'li'q, tabi's tilew: Baybolsi'n, Baqbergen, Baxti'bay, Baxi't, Baxti'gu'l, Baxti'biyke, Yerkinbay, Sultanbek, Mi'rzabay, A'mir, Baxti'yar, Abadan, Abatbay, Azatgu'l, Azamat, Darxanbay, Da'wlet, Da'wletbay, Da'wletyar, Da'wletbiyke, Da'wletniyaz (parsi' tilinde niyaz – si'yli'q, sawg'a), İmanbay (iymani' bay bolsi'n degen ma'nide), Qoyli'bay, Mayli'bay, Qutli', Quti'bay, Qutli'murat, Qutli'biyke, Toli'bay, Toqbay, Hu'rmet, Hu'rmetulla, Ri'sbay, Ri'snazar, Ri'sgu'l, Ri'sli', Saltanat, Tog'jan, Toqsuli'w ha'm t.b.; yerju'rek, bati'r, bekkem, ku'shli, wo'tkir boli'wi'na tilekleslik: Almas, Arslanbay, Bati'r, Bahadi'r, Bekpolat, Yerali', Yerbosi'n, Yerpolat, Wo'tkirbay, Polatbay, Bari's, Taspolat, Sherniyaz, Shernazar, Shi'npolat, Shi'ntemir ha'm t.b.; qi'zlarg'a sulı'wli'q tilew: Ajar, Ajargu'l, Azada, Aygu'l, Ayday, Aymeken, Ayna, Aynagu'l, Aysuli'w, Biybajar, Biybisuli'w, Gu'lra'wshan, Gu'lsa'nem, Gu'lshiyrin, Nursuli'w, Suli'wbiyke, Suli'wxan, Go'zzal, Almagu'l, Anargu'l, Alti'nay, Gu'misay, Sholpan, Gawhar, Zuhra, Merwert, Hu'rzada, Perigu'l, Xinjigu'l, Ra'wshan, Ziyba ha'm t.b. minez-quli'q, pa'klik tilew: Aqi'lbay, Aqi'lbek, Jayli'bay, Saqi'y, Da'libay, Da'lixan, Danabay, Danagu'l, Yerkebay, Yerkejan, Jaqsi'gu'l, Jupar, Nazli'gu'l, Hasi'l, Hasi'lbiyke, Mehri, Mehriban ha'm t.b.

Balani'n' salamatli'g'i'n tilew: Bunday atlar na'restenin' suq ko'zden, qa'ha'rli a'rwahlardi' aldap-arbaw maqsetinde qoyi'ladi': *Tabi'ldi', Sati'paldi', Shalabay, İleker, Shalaxan* ha'm t.b.; qa'ha'rli a'rwahlardi' aldap arbaw ushi'n ata-analardi'n' tilekleri, ma'selen, yendigisi ul bolsi'n

degen niyet penen: *Ulda'wlet, Ulday, Ulbosi'n, Ug'i'lay, Ug'i'ljan, Uljan, Ulmeken, Uldanay, Ulxan, Ultuwg'an, Toydi'q* ha'm t.b.; Shan'araqtag'i' na'resteler shetney bergennen keyin kelesi tuwi'lg'an perzentinin' amanli'g'i'n tilep: *Wo'lmesek, Wo'lmesxan, Tursi'nbay, Tursi'nmurat, Tursi'ngu'l, Tursi'nbiyke, Tursi'nxan, Turg'an, Turg'anbay, Turg'angu'l, Turg'anbiyke* ha'm t.b.; Shan'araqtag'i' tuwi'lg'an ul-qi'zlardi'n' jetkilikli boli'wi'na baylani'sli': *Toqtarbay, Toqtash, Toqtagu'l, Genjebay, Genjenazar, Genjemurat, Genjegu'l, Genjebiyke* ha'm t.b.

Bag'i'shlaw, arnaw atlari'. Ha'zirgi waqi'tqa shekem xali'qti'n' sana-seziminde saqlani'p kelgen wo'tkendegi tu'siniklerge baylani'sli' atamalar ha'm tariyxta wo'z izlerin qaldi'rg'an belgili adamlardi'n' atlari'n tuwi'lg'an na'restege yestelik retinde arnap qoyi'w.

Totem atlari'. Totem atlari'ni'n' adam atlari' retinde qollani'li'wi' ju'da' quramali' ma'selelerdin' biri. Tu'rkiy xali'qlari'nda totemizmnin' kelip shi'g'i'wi' uri'wli'q du'zimmnin' payda boli'wi' menen ti'g'i'z baylani'sli'. A'yyemgi xali'qlar ha'r qi'yli' haywanatlardi', quslardi', wo'simliklerdi, tan'balardi' ha'm t.b. qubi'li'slardi' ka'ramatli' ku'sh retinde tani'p, wolarg'a hu'rmet-izzet penen qarag'an ha'm solarg'a si'yi'natug'i'n bolg'an. A.M.Zolotarev Sibir xali'qlari'ni'n' ishinde 20 qa'wimmnin' usi'nday janli'-ja'niwarlardi', belgilerdi, qubi'li'slardi', atap aytqanda ayi'wdi', bu'rkitti, jolbari'sti', bari'sti', aqquw, g'az, ji'lan, wo'giz, tan'ba ha'm t.b. haywanatlardi' totem yetip alg'anli'g'i'n ko'rsetedi.¹

¹ Золотарев А.М. Пережитки тотемизма у народов Сибири. Л., 1934, 49-51-бетлер.

S.P.Nesterov Worayli'q Aziya xali'qlari'ni'n' a'yyemgi da'wirlerde atqa, sayg'aqqa, qoyg'a, qulang'a, si'yi'rg'a, qoyang'a, bu'rkitke, qasqi'rg'a, jolbari'sqa, suwi'ng'a, g'azg'a, kiyikke hu'rmet penen qarag'anli'g'i'n ha'm wolardi'n' su'wretlerin tasqa woyi'p jazg'anli'g'i'n aytadi'.¹ E. Begmatov: «Turkiy tillerinde qasqi'rg'a baylani'sli' (*Buri, Bwriboy, Bwrioy*), terekke baylani'sli' (*Wrmon, Wrmonoli, Chinorboy, Chinoroy*), sonday-aq wo'simlikke baylani'sli' (*Evshanboy, Entokboy*) ha'm t.b. totem atlari' ju'da' xarakterli»² - dep ko'rsetedi. T.X.Kusimova a'yyemgi bashkurt antroponimlerinde totem atlarg'a baylani'sli' tiykarg'i' ko'zge tu'setug'i'n na'rse. ayi'w ha'm qasqi'rg'a (*Ayi'wqa, Ayi'wxan, Ayi'wkas, Akbure, Burexan, Qashqar*) ha'm t.b. baylani'sli' atlar yekenligin atap wo'tedi.³

Mine usi'nday totem atlar qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda da gezlesedi. Ma'selen haywanlarg'a baylani'sli' (*Bo'ribay, Bo'rixan, Ji'lqi'bay, Maral, Kiyikbay* ha'm t.b.) Qaraqalpaqsha *Qoblan* degen at a'yyemgi turkiy tillerinde *qaplan*-jolbari's⁴ degen ma'ni an'latsa, al tungusmanchujr tillerinde *Qoblan-ayi'w*⁵ degen ma'nide qollani'ladi'. Sonday-aq tereklikke baylani'sli' (*Tog'ay, Tog'aybay, Wormanbay, Jiydebay, Ji'n'g'i'l'bay, Qaraman, Shi'nar, Shi'nargu'l* ha'm t.b.), quslarg'a baylani'sli' (*G'arg'abay, Qorazbek, Qarshi'g'a, Qarli'g'ash, Toti'*) adam atlari' jiyi ushi'rasadi'.

¹ Нестеров С.П. Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск. 1990, 92-104-бетлер.

² Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965, 8-бет.

³ Кусимова Т.Х. Древнебашкирские антропонимы. АКД. Уфа, 1975, 9-бет.

⁴ Древнетюркский словарь. Л., 1969, 421-бет.

⁵ Сравнительный словарь тунгусо-маньчужурских языков. т. 1 Л., 1975, 402-бет.

Allag'a, qudayg'a, ta'n'irge, payg'ambarg'a ha'm wolardi'n' saqabalari'ni'n' atlari'na baylani'sli', diniy ug'i'mdi' u'gitlewshi, sonday-aq aspan denelerine si'yi'ni'wdan payda bolg'an adam atlari': *Allambergen*, *Qudaybergen*, *Tan'irbergen*, *Tan'ir*, *Sulayman*, (a'yyemgi evrey tilinde solomon-ti'ni'sh, paraxat, qozg'alg'an), *Ibrayi'm* (a'yyemgi evrey tilinde Avraam-xali'qti'n', yeldin' a'kesi, atasi'), *Isaq* (a'yyemgi evrey tilinde Isak-ku'ldi, ku'lgen), *Yaqi'p* (a'yyemgi evrey tilinde) *Iakov* «izinen ju'riwshi», qaraqalpaqsha İzbasar degen atqa jaqi'nraq keledi); *Yusip* (a'yyemgi evrey tilinde *İosif* «ko'beysin, ko'p bolsi'n, qaraqalpaqsha *Ko'bey*, *Ko'beysin* degen atqa jaqi'n); *Muwsa* (a'yyemgi evrey tilindegi *Moisey* – suwdan shi'g'ari'p ali'ng'an bala). *İsmayi'l* (a'yyemgi evrey tilinde – alla senin' qi'ynalg'ani'n esitti); *Dawi't* (a'yyemgi evrey tilinde su'yikli, su'ygen, ashi'q bolg'an); *İysa* (a'yyemgi evrey tilinde – alla si'yli'g'i', alla qutqaradi', allani'n' qayi'rqomli'g'i'); *Muxammed* (payg'ambar ati', arabsha - maqtawli'); *A'buba'kir* (sha'riyar ati', *Ba'kir* – arabsha «izertlewshi»); *Womar* (sha'riyar ati', arabsha - wo'mirlik); *A'liy* (sha'riyar ati', arabsha-biyik joqari'); *Aysha* (Muxammed payg'ambardi'n' yen' su'yikli hayali'); *Qatiysha* (Muxammed payg'ambardi'n' yen' birinshi hayali', arabsha ma'nisi «shala tuwi'lg'an qi'z»); *Fatiyma* (arabsha-emshek su'tinen shi'qqan yer jetken qi'z).

Tariyxı'y g'ayratkerlerdin' atlari'na baylani'sli': *Aydos* (XIX a'sirdin' basi'nda xali'q azatli'g'i' ushi'n gu'resken qaraqalpaq biyi); *Alpami's*, *Qoblan*, *Sha'riyar* (qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' bas qaharmanlari', bati'rlari'); *A'jiniyaz* (shayi'r A'jiniyaz Qosi'bay uli'), *Berdaq* (shayi'r

Berdaq G'arg'abay uli'); *A'liysher* (wo'zbek shayi'ri' A'liysher Nawayi'); *Yernazar* xali'q azatli'g'i' ushi'n gu'resken qaraqalpaq biyi) ha'm t.b.

Tariyxi'y-etnografiyali'q jaqtan qaraqalpaq adam atlari'ni'n' atanani'n' ta'biyattan ti's qu'diretli ku'shlerge si'yi'ni'wshi'li'g'i' usag'an baylani'sli' belgili bir i'ri'mg'a baylani'sli' at qoyi'w jag'daylari' ko'plep gezlesedi. Sonday-aq ta'biyattag'i' ha'r qi'yli' ha'diyselerge, qubi'li'slarg'a, balani'n' tuwi'li'w jag'dayi'na, tu'rine, waqti'na, belgili bir sa'nege, sani'na ha'm t.b. baylani'sli' qoyi'lg'an da'stu'riy atlar ko'p ushi'rasadi'.

II bap. Qaraqalpaq hayal adam atlari' variantlari'

Antroponimikali'q variantlar haqqi'nda

tu'sinik

Leksikologiya ha'm semasiologiyada sinonim, antonim, omonim haqqi'nda so'z barg'anda, a'dette, menshikli atlar materiallari'na itibar berilmeydi. Bul, bizin'she, eki ko'zqarastan usi'lay islenedi: 1) menshikli atlar leksikali'q ma'nige iye yemes dep yesaplanadi' ha'm sol sebepli wolardag'i' uqsas ha'm qarama-qarsi' ma'nilerdi ani'qlaw qi'yi'n dep esaplanadi'; 2) menshikli atlar sistemasi'nda sinonimlik, antroponimikali'q ha'm omonimlik qatnaslar joq dep yesaplanadi'. Sog'an qaramastan, onomastikali'q izertlewlerde antroponimikali'q sinonimiya haqqi'nda so'z yetilgen. Ma'selen, V.D.Bondaletov ha'm E.F.Danilinalar russha *Nikolay – Kolya – Nina - Nikolushka – Kolyan – Kolyay - Kolka* si'yaqli' ismlerdi sinonimler dep qaraydi'.¹

E.Begmatov *Kwrkam, Gwzzal, Barno* ismlerin analizley woti'ri'p, bul tiptegi ismlerdin' sinonimligin belgilewde yeki jag'daydi' yesapqa ali'w kerek dep biledi: 1) adam atlari'ni'n' qaraqalpaq onomastikasi' sistemasi'nda antroponimikali'q fond si'pati'ndag'i' jag'dayi'; 2) adam atlari'ni'n' adamlardi'n' menshikli ati'na aylang'an jag'dayi'. *Kwrkam, Gwzzal, Barno* ismleri onomastikali'q fondta ten' a'hmiyetke iye ha'm adamlardi'n' wolardan qa'legenin ism si'pati'nda jan'law mu'mkinshiligi bar. Mine usi' ma'nide bul ismler sinonim bola aladi'. Sebebi, birinin' orni'na yekinshisin almasti'ri'p tan'law mu'mkinshiligi bar. Biraq bul ismler adam ati'na aylang'annan keyin, wolardi' almasti'ri'p qollani'w

¹ *Бондалетов В.Д., Данилина Е.Ф. Средства выражения эмоционально-экспрессивных оттенков в русских личных именах. //Антропонимика. М., 1970, 196-бет.*

mu'mkinshiligi joyti'ladi'. Demek, bul tiptegi adam atlari' antroponimikali'q fondta sinonimlik jag'dayda bolg'ani' menen adam ati'na aylang'an son', bul belgini jog'altadi'.¹

Onomastikali'q sistemadag'i' variantli'li'qqa jaqi'n turatug'i'n qubi'li'slardan biri til biliminde *paralleller* dep ju'ritiledi. Til biliminde leksikali'q paralleller, onomastikali'q paralleller haqqi'nda jazi'lg'an bir qatar jumi'slar bar.²

Antroponimikali'q ha'm toponimikali'q paralleller haqqi'nda to'mendegi ayi'ri'm juwmaqlardi' shi'g'ari'w mu'mkin:

1. Onomastikali'q paralleller formasi' jag'i'nan birdey yamasa uqsas atamalardi'n' bir waqi'tti'n' wo'zinde ha'r tu'rli tillerde ushi'rasi'wi'.

2. Parallel atamalar ushi'rasatug'i'n tiller bir sistemag'a kiretug'i'n tuwi'sqan, tuwi'sqan tiller yamasa ha'r tu'rli sistemag'a kiretug'i'n tiller boli'wi' mu'mkin.

3. Parallel atamalar az qatlam materiallari' (ma'selen, yeki tu'rkiy tilde ushi'rasatug'i'n tu'rkiy qatlamg'a iye atama), basqa tillerden wo'zlestirilgen so'zlerden jasalg'an atamalar. Ma'selen, *Muhammed* (arabsha), *Nawri'z* (parisi'sha) ismlerinin' qaraqalpaq, wo'zbek, qazaq tillerinde barabar ushi'rasi'wi'.

Variantli'li'q til birliklerinin' sinxroniyali'q jag'dayda boli'wi' ha'm wazi'ypani' atqari'w boli'p, wol onomastikali'q sistema ushi'n da ta'n

¹ Бегматов Э. Ўзбек исмлари имлоси. Ташкент, 1970, 34-бет.

² Нуриев Э.Б. Азербайджанские географические термины и их параллели в Средней Азии. // Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1987; Мешадиёв Г. Лексические параллели в топонимический системе азербайджанского, узбекского и киргизского языков. // Ономастика Узбекистана. Ташкент. 1989; Ханаев С. Узбекского-карачаево-болкарские параллели гидронимов Средней Азии «Северного Кавказа. // Ономастика Ўзбекистана. Ташкент, 1989.

yekenligi so'zsiz. Onomastikali'q sistemadag'i' variantli'li'q haqqi'nda pikir bildirilgen jumi'slardi'n' ko'pshiliginde antroponimiya ha'm toponimiya materiallari' analizlengen. Bul jumi'slarda variantli'li'qti' payda yetiwshi sebeplerge stillik talap tildin' u'nemliligi, tillerdin' wo'z ara ta'siri yamasa obektti qayta ataw, atamani'n' toli'q ha'm qi'sqarg'an formalarg'a iye boli'wi', atamasi'ni'n' a'debiy ha'm jergilikli formaları'ni'n' boli'wi', adam atlari'ni'n' toli'q ha'm yerkeletiwqi'sqarg'an formaları', orfografiyalı'q faktorlar ha'm basqalar kiredi. Variantlardi'n' ko'rinishlerine baylani'sli' pikirlerdi uli'wmalasti'ri'w adam atlari'ni'n' *orfografiyalı'q variantlari'*, *fonetikali'q variantlari'*, *fonologiyalı'q variantlari'*, *morfologiyalı'q variantlari'*, *leksikali'q variantlari'n* belgilewge ja'rdem beredi.

Hayal adam atlari'n ha'r ta'repleme izertlew, wondag'i' lingvistikali'q ha'm lingvistikali'q yemes ni'zamli'qlardi' belgilew. Usi' maqsetti a'melge asi'ri'w ushi'n jumi'sta to'mendegi wazi'ypalar sheshildi:

1) til biliminde invariant ha'm variantli'q tu'siniginin' analizin u'yreniw ha'm woni'n' antroponimiya sistema variantli'li'g'i'na qatnasi'n belgilew; 2) antroponimikali'q sistemadag'i' variantli'li'q qubi'li'si'ni'n' tillik da'rejesin ashi'p beriw; 3) antroponimikali'q variantlardi' ju'zege shi'g'ari'wshi' lingvistikali'q tiykarlar ha'm ha'm sebeplerdi u'yreniw; 4) antroponimikali'q variantlardi'n' payda boli'w jollari'n belgilew; 5) antroponimikali'q variantlardi' leksika-semantikali'q variantlardi' leksika-semantikali'q, orfografiyalı'q jaqtan klassifikaciyalaw, wondag'i' wo'nimli ha'm wo'nimsiz modellerdi ani'qlaw; 6) antroponimikali'q variantlardi'n' a'debiy til sistemasi' ha'm a'debiy til normalari'na qatnasi'n izertlew; 7) antroponimikali'q variantlardi' a'debiy tildin'

orfografiyali'q normasi' talabi' ko'zqarasi'nan belgili bir normalarg'a sali'w mu'mkinshiliklerin u'yreniw.

Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' qi'sqarg'an variantlari'

Qi'sqari'w qubi'li'si' antroponimikali'q sistemada o'nimli. Bul qubi'li'sti' tilshi ilimpazlar qi'sqari'w, tarayi'w, yerkeletiw-kishireytiw formolari' ha'm basqa terminler menen atap kelmekte.

Adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi' haqqi'nda so'z barar yeken, bul qubi'li's yaki jag'day menen baylani'sli' yekenin ayti'w kerek:

1) ismdi qolay formada ayti'wg'a umti'li'w ha'm 2) balani' ismin ayti'p yerkelew arqali' woni'n' isminin' wo'zgeriske ushi'rawi'. Ha'r yeki jag'dayda da ism wo'zinin' negizgi formasi'nan basqasha formag'a wo'tedi. Bunday wo'zgeris adam atlari'ni'n' qurami'ndag'i' belgili bir komponenttin', buwi'nni'n', sestin' tu'sip qali'wi' yesabi'nan payda boladi'.

Adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi' - a'debiy tildegi fonetika-morfologiyali'q ha'm akcentuaciyali'q ni'zamli'qlarg'a a'mel qi'li'wshi' lingvistikali'q qubi'li's. Adam atlari'ni'n' qi'sqari'w wo'zgesheligi milliy tildin' obektiv fonetika-morfologiyali'q ni'zamli'qlari'na tayansa da, bul qubi'li's genetikali'q jaqtan adamlardi'n' subektiv ha'reketleri, wolardi'n' adam atlari'na ko're itibarsi'zli'g'i' menen de baylani'sli'. Ma'selen, adam atlari'ni'n' ha'r tu'rli formag'a kirip qali'w qubi'li'si'n ali'p qarayi'q: *Gu'lziyra*, *Dilaram*, ha'm t.b. ismler *Gu'lziy*, *Dila*, formolari'nda ayti'ladi'.

Solay yetip, adam atlari'n ha'r tu'rli formalarda ayti'w, ismlerdin' qi'sqari'wi' dep atalatug'i'n qubi'li's antroponimikada bir ismnin' ha'r tu'rli variantlari'n payda yetiwde adam atlari' imlasi'ni'n' turaqli' boli'wi'na belgili da'rejede keru ta'sir yetedi. Bir ismnin' ha'r qi'yli' ayti'li'wi' adam atlari'ni'n' imlasi'nda tarti'sli' pikirlerdi keltirip shi'g'aratug'i'ni' so'zsiz.

Uluwma alg'anda, adam atlari'n ha'r tu'rli sebeplerge ko're buzi'p ayti'wg'a jol qoymaw kerek, al wog'an qarsi' gu'res ali'p bari'w, adam atlari'ni'n' ma'deniyati'n ko'teriwde a'hmiyetli faktor.

Til biliminde adam atlari'ni'n' qi'sqarg'an formalari'n mu'mkin bolg'ani'nsha duri's jazi'w principlerine su'yeniw kerek degen talap ha'm ko'zqaraslar bar. Adam atlari'ni'n' ayi'ri'm qi'sqarg'an formalari' ayti'wda ha'm a'det jag'i'nan turaqli' qollani'lg'an boladi' ha'm wolardi' ilaji' bolsa toli'q jazi'w talabi' adam atlari'ni'n' bazi'bir funktsional belgilerinen ju'zege keletug'i'n ayi'ri'm wo'zgesheliklerge qarama-qarsi' kelip qaladi'.

Adam atlari' ha'm familiyalari'ndag'i' ayi'ri'm orfografiyalı'q nuqsanlar tek lingvistikali'q sebepler menen g'ana baylani'sli' bolmastan, ayi'ri'm subektiv jag'daylar menen de baylani'sli'. Sebebi jekke hu'jjetlerdegi (tuwi'lg'anli'q haqqi'ndag'i' gu'wanama, pasport, attestat, diplom ha'm basqa) ism ha'm familiyalardi'n' naduri's jazi'li'wi' bul hu'jjetlerdi ra'smiylestiriwshi adamni'n' shala sawatli'li'g'i', qaraqalpaq tilinin' imlasi'n jaqsi' bilmewinin' na'tiyjesinde de ju'z beredi. Ko'pshilik jag'dayda, bunday hu'jjetlerdi qaraqalpaq bolmag'an millet wa'killeri ra'smiylestirgende ism, familiya ha'm otchestvolardi'n' ha'm milliy, ha'm

russha formasi' russha ayti'li'wi'na sa'ykes ra'wishte jazi'la beredi. Na'tiyjede adam ati'ni'n' milliy formasi' buzi'ladi'. Qaraqalpaqsha ism, familiya ha'm otchestvolardi' russha transkripciyalaw ma'selesinin' wo'zi de arnawli' ilimiy jaqtan qarap shi'g'i'wg'a mu'ta'j bolg'an ma'selelerden biri.

Bir quramli' ko'p buwi'nli' ha'm yeki yamasa u'sh quramli' adam atlari' barli'q du'nya xali'qlari'nda awi'zeki so'ylew tilinde toli'q ayti'li'w menen birge qi'sqarti'li'p ta ayti'la beredi. Awi'zeki so'ylew tilindegi adam atlari'ni'n' qi'sqari'w qubi'li'si'n ilimpazlar ha'r qi'yli' toparlarg'a bo'lip qaraydi'. Qi'sqari'w geypara dara so'zlerden bolg'an adam atlari'ni'n' qurami'ndag'i' ayi'ri'm seslerdin', buwi'nlardi'n', yamasa morfemalardi'n' tu'sip qali'wi' na'tiyjesinde yamasa qospa adam atlari'ni'n' qa'legen bir komponentinin' tu'sip qali'wi', yaki adam atlari'ndag'i' son'g'i' buwi'nlardi'n', komponentlerdin', morfemalardi'n' tu'sip qali'p, woni'n' worni'na «subektiv baha» ma'nisin an'lati'wshi' affikslerdin' qosi'li'wi' na'tiyjesinde payda boladi'. E.Begmatov wo'zbek tilindegi adam atlari'ni'n' qi'sqari'w qubi'li'si'nda tiykarg'i' yeki faktti ko'rsetedi: 1) adam atlari'na yerkeletiwshi ma'ni beriw arqali'; 2) adam atlari'n ayti'wdi' jen'illestiriw maqsetinde (a'sirese qospa adam atlari'n).¹ G.F.Sattarov tatarsha adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi'nda yeki tu'rli usi'ldi' ko'rsetedi:² 1) subektiv baha ma'nisin an'lati'wshi' affiksler arqali' ha'm 2) adam atlari'nda geypara seslerdin', buwi'nlardi'n', komponentlerdin' qi'sqari'wi' na'tiyjesinde. A.V.Superanskaya qi'sqarg'an adam atlari'

¹ *Бегматов Э.* Антропони́мика узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965, 21-бет.

² *Саттаров Г.Ф.* Антропони́мика Татарской АССР. Казань. 1975, 39-40-бетлер.

menen yerkeletiwshi ha'm subektiv baha formali' adam atlari' arasi'ndag'i' ayi'rmashi'li'q haqqi'nda tu'siniktin' ele de jeterli da'rejede ani'q yemesligine toqtaydi'. Bul haqqi'nda woni'n' to'mendegi pikiri di'qqatqa i'layi'q: «Kishireytiwshi» termini de «yerkeletiwshi» termini si'yaqli' so'ylewshinin' atalg'an na'rsege subektivlik qatnasi'n bildiretug'i'n bolg'anli'qtan, woni' adam atlari'n qi'sqarti'w processin bildiriw ushi'n qolayli' dep qarawg'a bolmaydi'. Qi'sqarti'wdi'n' tiykarg'i' ideyasi' – woni' qollani'wdi' jen'illestiriw. Qa'legen so'zler qi'sqari'wi' mu'mkin, al menshikli atlarda wolar birewge qarati'li'p ayti'latug'i'n bolg'anli'qtan jiyi qollani'ladi'. Adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi' – bul birinshi gezekte strukturali'q, morfologiyali'q ha'm haqi'yqi'y obektiv process, al subektivlik baha pu'tkilley basqasha jobadag'i' faktor, emocionalli'q, socialli'q, psixologiyali'q ha'm terminnin' wo'zinin' ko'rsetkenindey, ha'mme waqi'tta subektivlik jobadag'i' faktor»¹. Bizin' pikirimizshe, qi'sqarg'an adam atlari'n wolardi'n' qurami'ndag'i' ayi'ri'm seslerdin', morfemalardi'n', komponentlerdin' tu'sip qali'wi' arqali', al subektiv baha formali' adam atlari'n yerkeletiwshi, kishireytiriwshi, hu'rmetlewshi ma'ni bildiretug'i'n affikslerdin' ha'm affikslik ma'nige wo'tken so'zlerdin' (affiksoidlardi'n') jalg'ani'wi' arqali' payda bolg'an dep ayi'ri'p qarag'ani'mi'z duri's boladi'.

Qaraqalpaq adam atlari' to'mendegi fonetikali'q ha'm grammatikali'q wo'zgerisler arqali' qi'sqarti'li'p beriledi:

¹ *Суперанская А.В.* Структура имени собственного. Фонология и морфология. М., 1969, 127-бет.

a) so'z wortasi'nda ayi'ri'm sesler tu'sip qaladi': *Gu'la'sen* (Gu'lha'sen), *Shazada* (Shahzada), *Biybaysha* (Bibiaysha), *Ulbosi'n* (Ulbolsi'n, ha'm t.b.

b) ayi'ri'm morfemalar ha'm buwi'nlar tu'sip qaladi': *Qalhan* (Qalli'xan), *Gu'lay* (Gu'laysha), *Gu'lbiy* (Gu'lbiybi), *Gu'lziy* (Gu'lziyra, Gu'lziyba), ha'm t.b.

v) qospa adam atlari'ni'n' son'g'i' komponenti qi'sqaradi': *Bag'da* (Bag'dagu'l), *Bazar* (Bazargu'l, Bazarxan) ha'm t.b.

Subektiv baha formalari'ni'n' til bilimindegi xi'zmeti jo'ninde ha'r qi'yli' pikirler ayti'lg'an. Ma'selen, R.Qung'urov wo'zbek tilinde subektiv baha formalari'ni'n' ha'r qi'yli' terminler orqali' qollani'li'p ju'rgenligin ayta kelip, wolardi'n' so'z jasawshi', so'z wo'zgertiwshi ha'm forma jasawshi' qosi'mtalardan ayi'rmashi'li'q belgilerine ken' tu'rde toqtag'an. Izertlewshi bul terminlerdin' ha'r qi'yli' boli'wi'na qaramastan, bildiretug'i'n ma'nileri bir dep qaraydi'. Sonli'qtan wol bulardi'n' ha'mmesinin' worni'na subektiv baha formalari' termininin' ali'ng'anli'g'i' maqul dep yesaplaydi' ha'm subektiv baha formalari'ni'n' so'z jasawshi', so'z wo'zgertiwshi ha'm forma jasawshi' affikslerden ayi'rmashi'li'g'i' so'ylewshinin' obektiv barli'qqa ha'r qi'yli' qatnaslari'n, bahasi'n, yag'ni'y yerkeletiwshi, kishireytiwshi hu'rmetlew ma'nilerin bildiriwinde yekenligin da'llili mi'sallar menen tu'sindirgen.¹

¹ *Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980, 33-53-бетлер.*

Subektiv baha formalari' wo'zleri jalg'ang'an so'zge emocionalli'q-ekspressivlik tu's beredi. Wolar so'ylewshinin' ko'rkem ha'm ta'sirli boli'wi' ushi'n xi'zmet yetedi.

Subektivlik ma'nige iye formalar basqa so'z jasawshi' ha'm so'z wo'zgertiwshi affikslerden wo'zinin' yamasa predmetke emocionalli'q-ekspressivlik tu's beriw qa'siyeti menen pari'qlanadi'. Bul formalar yeki tu'rli usi'lda bildiriledi: 1) affiksaciya usi'li' ha'm 2) emocional xarakterdegi so'zlerdin' qosi'li'w usi'li'.

–*day* affiksi qaraqalpaq tilinde, tiykari'nan, atawi'sh so'zlerge jalg'ani'p, predmettin' tu'r-tu'sin, kelbetin, si'mbatin' ha'm tag'i' basqa belgilerin bildiredi, al adam atlari'nda bolsa, wol yerkeletiw, xoshametlew ma'nisinde qollani'ladi' da ko'binese hayal-qi'zlarg'a baylani'sli' ayti'ladi': *Ayday, Palday* ha'm t.b.

–*sha//she* affiksi tilimizde tu'bir atli'qlarg'a jalg'anatug'i'n wo'nimli affikslerdin' qatari'na kiredi ha'm adam atlari'nda kelgende –*day* affiksi menen jaqi'nday seziledi. *Aysha* (*Ayday*), *Gu'lshe* (*Gu'ldey*), *Ulsha* (*Ulday*) ha'm t.b. Wol ko'binese hayal-qi'zlardi'n' atlari'na jalg'ani'p, wo'nimli qollani'ladi': *Aysha, Ayi'msha, Gu'laysha, Wori'nsha, Xansha, Ayxansha* ha'm t.b.

–*sh, -ash//esh, i'sh//ish* affiksleri kishireytiw, yerkeletiw ma'nisine iye boli'p, wol ko'birek adam atlari'n' qi'sqarti'wda paydalani'ladi'. Bul affiks qaraqalpaq tilinde yer adamlarg'a da, hayal-qi'zlarg'a baylani'sli' da adam atlari'ni'n' qurami'nda wo'nimli qollani'ladi': *Turdi'sh, Aymash, Almash, Bag'dash, Biybish, Gu'la'sh, Mi'rzash, Worash, Toqtash,*

Perdesh, Sapash, Si'rg'ash, Biybish, Gu'lpash, Da'mesh, Ma'riyash ha'm t.b.

-m, -i'm// -im affiksi qaraqalpaq tilinde tarti'mni'n' birinshi betinin' ko'rsetkishi. Adam atlari'nda bul affiks adamni'n' ishki emocionalli'q sezimlerin bildirip, yer ha'm hayal-qi'zlardi'n' atlari'nda yerkeletiw ma'nisin bildiredi ha'm wo'nimli qollani'latug'i'n affikslerdin' qatari'na kiredi: *Ayi'm, Bag'i'm, Gu'lim, Nazi'm, Uli'm, U'rim, Sa'nem, Gu'lsim, Nazli'm, Xani'm* ha'm t.b.

-dan// -den, -tan // -ten affiksi shi'g'i's sepligi formalari' boli'p, qospa adam atlari'ni'n' yekinshi komponenti qi'sqarg'anda birinshi komponentke jalg'ani'p yerkeletiw ma'nisinde qollani'ladi': *Toydan (Toydi'q, ha'm.t.b.); Aydan (Ayi'mgu'l, Ayjamal, ha'm t.b.)*. Bul affiks adam atlari'ni'n' qurami'nda ko'p ushi'rasa bermeydi.

-ay affiksoidi' shi'g'i'si' jag'i'nan aspan denesi *ay* so'zinen ali'ng'an boli'wi' mu'mkin. Bul pikirdi R.Kungurov ta tasti'yi'qlaydi'¹. Qaraqalpaq tilinde wol yer adamlarg'a ha'm hayal-qi'zlardi'n' atlari'nda yerkeletiw ma'nisinde keledi: *Alti'nay, Gu'lay, Gu'msay, Yerkinay, Qurbanay, U'mitay, Tolg'anay* ha'm t.b.

Adamni'n' ismin ataw ra'smiy yamasa ra'smiy yemes boli'wi' mu'mkin. Adamni'n' ismin ayti'p, wog'an hu'rmet ko'rsetiw, jaqi'nli'g'i'n bildiriw woni' yerkelew, jaqsi' ko'riw mu'mkin. A'sirese, ata-analardi'n' wo'z perzentlerin yerkeletiw, jaqsi' ko'rgeninde adam ati'n ha'r tu'rli

¹ Кунгуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980, 132-бет.

formalarda wo'zgertip ta'kirarlaw a'hmiyetli wori'n iyeleydi. Ma'selen, *Dilbar* ismi *Dilash*, *Dilim*, *Dilok* formalari'nda ayti'ladi'.

Adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi' sebepli bolatug'i'n yekinshi faktor formasi' uzi'n yamasa ayti'li'wi' qi'yi'n ismlerdin' ayti'li'wi'n ansatlasti'ri'w, so'ylew organlari'na jen'illik tuwdi'ri'wg'a umti'li'w.

Ayti'wdi' ansatlasti'ri'w maqsetinde adam ati'ni'n' bo'limlerinen biri, buwi'ni', buwi'nlari' yamasa bir sestin' tu'sip qali'wi' mu'mkin.

Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' imla variantlari'

Ha'zirgi qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'nda dawı'sli' seslerdin' bir-birine wo'tiwi, wori'n almasi'wi', sestin' tu'sip qali'wi' yamasa seslerdin' qosi'li'wi' menen baylani'sli' to'mendegi imla variantlar ushi'rasadi'.

Dawı'sli'lar imlasi' menen baylani'sli' variantlar.

$a > a'$ qubi'li'si': *Gawhar* - *Ga'whar* ha'm t.b.

$e > i$ qubi'li'si': *Feruza* – *Firuza*, *Gu'lchehra* – *Gu'lchiyra*.

Dawı'ssi'zlar imlasi' menen baylani'sli' variantlar.

$d > t$ qubi'li'si': *Gu'lshad*-*Gu'lshat*,

$z > s$ qubi'li'si': *Nargiz*-*Nargis*.

Adam atlari'ni'n' qurami'nda kelgen qanday da bir dawı'sli' yamasa dawı'ssi'z sestin' basqa seske aylani'wi' seslerdin' kombinator wo'zgerisleri dep ju'ritiledi ha'm wolar boli'p ati'rg'an qubi'li'sti'n' da'rejesine, formasi'na qaray assimilyaciya, dissimilyaciya, akkomodaciya, singarmonizm, dawı'sli'lardi'n' yerkinlik u'nlesligi dep

ayti'ladi'. Keltirilgen qubi'li'slardi'n' ju'z beriwi a'piwayi' leksikag'a da, menshikli atlar sistemasi'na da ushi'rasi'p, menshikli atlar jasaw ushi'n tiykar bolg'an so'z belgili bir dialekt yamasa xali'q awi'zeki so'ylew tilinde qalay ayti'lsa, bul belgi soli sm wazi'ypasi'na wo'tkende de paydalani'ladi'. Joqari'da keltirilgen daw'i'sli' ha'm daw'i'ssi'z seslerdin' biri yekinshisine wo'tiwi menen baylani'sli' qubi'li'slar ishinde qaraqalpaq tilinin' awi'zeki so'ylew ha'm dialektlerinin' fonetikasi'na ta'n ni'zamli'li'qlar jatadi'.

Sestin' tu'sip qali'wi' yamasa qosi'li'wi' menen baylani'sli' variantlar.

Tildegi ha'r qanday wo'zgeriw sol tildin' ishki ni'zamli'li'qlari' jol qoyatug'i'n processler tiykari'nda payda boladi'. Mine usi'nday jag'day qaraqalpaq adam atlari' qurami'ndag'i' ayi'ri'm wo'zgerislerde de qollani'ladi'. Ma'selen, adam ati'ni'n' basi'ndag'i' bir sestin' ayti'li'wi'da tu'sip qali'w qubi'li'si':

Adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi'ni'n' ko'rinislerinen biri woni'n' qurami'ndag'i' bir sestin' ayti'li'wda tu'sip qali'wi'. Adam atlari' ko'p ma'rte ta'kirarlani'wi' sebepli ismnin' sol formadag'i' ayti'li'w varianti' payda boladi' ha'm wol imlag'a kirip keledi. Adam atlari'ni'n' qurami'nan bir ses tu'sip qalg'an formalari', a'dette, dialektlik qubi'li's yesaplani'p, adam ati'ni'n' toli'q formasi'na baylani'sli' imla jag'i'nan qa'te dep bahalanadi'.

Adam atlari'ni'n' variantlari'n payda yetiwshi ja'ne bir belgi ayti'li'wda ayi'ri'm ismlerdin' qurami'nda bir sestin' qosi'p ayti'li'wi'

boli'p tabi'ladi'. Bul qubi'li's ta antroponimnin' jan'a varianti'n keltirip shi'g'aradi'; y sesinin' qosi'li'wi': *Gu'lziyra (Gu'lzira), Patiyma (Patima)*.

Antroponimikali'q sistemani'n' variantli'li'g'i', usi' qubi'li'sti'n' payda boli'w faktorlari' ha'm usi'llari'nda qaraqalpaq tilinin' fonitikali'q, orfoepiyali'q, morfologiyali'q, sintaksislik, a'sirese dialektlik, leksikali'q ni'zamli'li'qlari', bir qatar lingvistikali'q yemes faktorlar qollani'ladi'. Sol sebepli antroponimikali'q variantlardi'n' izertleniwi tilge ali'ng'an lingvistikali'q ani'qlamalardi' ayi'ri'm ilimiy tu'sinikler menen bayi'ti'wi' so'zsiz.

Antroponimikali'q variantlardi'n' izertleniwi tek teoriyali'q yemes, al ilimiy-a'meliy a'hmiyetke de iye. Bunnan izertlew na'tiyjeleri qaraqalpaq adam atlari'ni'n' orfografiyali'q ha'm orfoepiyali'q normalari'n belgilewde, adam atlari'ni'n' orfografiyali'q, tu'sindirme so'zliklerin du'ziwde qaraqalpaq antroponimlerin basqa tillerge transkripsiya ha'm transliteraciya islewde teoriyali'q tiykar boli'p xi'zmet qi'ladi'.

III bap. Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' grammatikali'q quri'li'si'

Menshikli atlardi'n' morfologiyali'q quri'li'si'n lingvistikali'q jobada izertlew aktual ma'selelerdin' birinen boli'p yesaplanadi'. Sonli'qtan da adam atlari'ni'n' grammatikali'q quri'li'si' bir qatar tilshi ali'mlardi'n' ilimiy miynetlerinde ha'r qi'yli' tillerdin' materiallari'nda ashi'p ko'rsetilgen.¹

E.Begmatov wo'zbek tilindegi menshikli adam atlari'n morfologiyali'q quri'li'si' boyi'nsha jay, quramali' ha'm qi'sqarg'an menshikli adam atlari' dep u'shke bo'lip qaraydi'. Wol wo'zbek tilindegi menshikli atlardi'n' morfologiyali'q, leksikali'q, sintaksislik usi'llarda jasalatug'i'nli'g'i'n da'lilli mi'sallar arqali' si'patlag'an.²

T.Januzaqov wo'zinin' kandidatli'q dissertaciyasi'nda qazaq tilindegi menshikli adam atlari'n grammatikali'q quri'li'si'na qaray jay ha'm quramali' dep yekige bo'lgan.³ G.Sattarov tatarsha menshikli adam atlari'n quri'li'si'na qaray feyil du'zilimi ha'm atli'q du'zilimli dep aji'ratqan ha'm tatarsha atlardi'n' fonetika-morfologiyali'q sistemasi'n ha'm dialektlik wo'zgesheliklerine jan-jaqlama lingvistikali'q tallaw islegen.⁴ Z.Sadi'kov azerbaijan adam atlari'ni'n' quri'li'si'n jay, do'rendi ha'm quramali' dep

¹ Бегматов Э. 1) Антропонимы узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965; 2) Номлар ва одамлар. Тошкент, 1966; Жанузаков Т. 1) Личнособственные имена в казахском языке. АКД. Алма-Ата, 1960; 2) Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982; Сатаров Г.Ф. Антропонимия Татарской АССР, АДД. Казань, 1975; Суперанская А.В. Структура имени собственного, Фонология и морфология. М., 1969; Садыков З.А. Личные имена в азербайджанском языке. АКД Баку, 1975; Кусимова Т. Древнебашкирские личные имена в памятнике XI в. «Девону-лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарского. АКД Алма-ата, 1980; Митрошкина А.Г. Бурятская антропонимия. Новосибирск, 1987 х.т.б.

² Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965, 20-27-бетлер.

³ Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке. АКД. Алма-Ата, 1960, 14-17-бетлер.

⁴ Сатаров Г.Ф. Антропонимия Татарской АССР. АДД. Казан, 1975, 20-44-бетлер.

u'shke bo'lip qaraydi'. Wolardi'n' morfologiyali'q, leksikali'q ha'm semantikali'q jasali'w usi'llari'n ashi'p ko'rsetken.¹

Tu'rkiy tillerindegi adam atlari'ni'n' quri'li'si' boyi'nsha usi'nday pikirler T.Kusimova², A.G.Shayxulova³, V.U.Maxpirov⁴, h.t.b. miynetlerinde de ushi'rasadi'.

Haqi'yqati'nda da, qaysi' bir tildegi adam atlari' du'zilimin ali'p qarasaq ta, quri'li'si' jag'i'nan jay, quramali' do'rendi boli'p toparlarg'a bo'linedi. A.V.Superanskaya ha'r qi'yli' Hind-Evropa tillerindegi menshikli adam atlari'ni'n' quri'li'si' da'stu'riy jaqtan quramali' ha'm apelyativlik boladi' dep tasti'yi'qlaydi'⁵. K.M.Musaev tu'rkshe antroponimler quri'li'si' jag'i'nan jay ha'm quramali' boli'p bo'linetug'i'ni'n ko'rsetedi⁶.

Du'nya tillerindegi menshikli adam atlari' grammatikali'q quri'li'si' jag'i'nan usi'nday birdey klassifikatsiyag'a iye bolg'ani' menen, ha'r bir tildegi qoyi'lg'an menshikli at sol tildin' ishki ni'zamli'li'qlari'na bag'i'nadi'.

Basqa tu'rkiy tiller si'yaqli', qaraqalpaq tilindegi menshikli adam atlari' grammatikali'q quri'li'si' jag'i'nan dara tu'rindegi ha'm qospa tu'rindegi boli'p yekige bo'linedi.

¹ Садыков З.А. Личные имена в азербайджанском языке. АКД. Баку, 1975. 20-28-бетлер.

² Кусимова Т. Древнебашкирские антропонимы. АКД. Уфа, 1975, 37-55-бетлер.

³ Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. АКД. М., 1978, 18-19-бет.

⁴ Махпиров В.У. Собственные имена в памятнике XI в. «Девону лугат – ит-тюрк» Махмуда Кашгарского. АКД. Алма-Ата, 1980, 24-28-бетлер.

⁵ Суперанская В.А. Структура имени собственн., 63-бет.

⁶ Мусаев К.М. Лексикологии тюркских языков. М., 1984, 219-бет.

Dara tu'rinegi hayal adam atlari'

Qaraqalpaq hayal adam atlari' bir jay so'zden jasali'p, qurami'nda qosi'mtasi' joq ha'm qurami'nda qosi'mtasi' bar hayal adam atlari' boli'p yekige bo'linedi.

Qurami'nda qosi'mtalar joq hayal adam atlari'

Qurami'nda qosi'mtasi' joq hayal adam atlari' morfemalarg'a aji'rati'wg'a bolmaytug'i'n so'zlerden jasali'p, ha'zirgi qaraqalpaq antroponimleri qurami'ni'n' yen' az bo'legin quraydi'. Wolardi'n' ko'pshiligi yeski tu'rkiy ha'm tu'pkilikli qaraqalpaq tilinin' leksikali'q qatlamlari'nan, al ayi'ri'mlari' basqa tillerden kelip kirgen so'zlerden ibarat. Qurami'nda qosi'mtalar joq qaraqalpaq hayal adam atlari' atli'q, kelbetlik, ra'wish ha'm feyil so'z shaqaplari'nan jasaladi'.

1. Atli'qlardan jasalg'an hayal adam atlari'

Bunday adam atlari' abstrakt ha'm konkret atli'qlardan bola beredi:

1) abstrakt atli'qlardan jasalg'an hayal adam atlari' na'restege ha'm woni'n' kelesheğine ishki ha'm si'rtqi' wortali'qlarg'a bolg'an tilek, a'rmanlarg'a baylani'sli' boli'p keledi: *Ajar, Da'me, La'zzet, Miyras, Miyasar, Muhabbat, Saltanat, Ta'rbiya, U'mit*, ha'm t.b.

2) konkret atli'qlardan jasalg'an hayal adam atlari', tiykari'nan alg'anda, sali'sti'ri'w, ten'ew si'pati'ndag'i' tileklerge baylani'sli' qoyi'ladi': *Ayna, Alma, Alti'n, Anar, Aydi'n, Ga'whar, Gu'mis, Juldi'z, Ji'g'a, Qamar, Lala, Parsha, Nabat, Perde, Toti', Tuyg'i'n, Tumar, Hinji, Sholpan* h.t.b.

2. Kelbetliklerden jasalg'an hayal adam atlari'

Bul atlar ha'r-qi'yli' tu'r-tu'si, si'n-si'mbatti' bildiretug'i'n so'zlerden jasali'p, ko'binese hayal-qi'zlarg'a qoyi'ladi': Shiyrin, Xasi'l, Suli'w, Jupar, Go'zzal, Ari'w, Appaq h.t.b.;

3. Ra'wishlerden jasalg'an hayal adam atlari'

Ra'wishlik ma'nidegi hayal adam atlari' hal-jag'daydi', belgini, sapani' bildiretug'i'n so'zlerden jasaladi': *Rawshan, Qayi'l, Du'ziw, A'shirepi* ha'm t.b.

4. Feyillerden jasalg'an hayal adam atlari'

Qaraqalpaq tilindegi feyil tiykarli' hayal adam atlari' ko'binese buyri'q meyil formasi'nan jasaladi': *Toqta, Jadi'ra* ha'm t.b. Bunday feyillik hayal adam atlari' qaraqalpaq tilinde az ushi'rasadi'.

Uluwma alg'anda, ha'zirgi qaraqalpaq tilinde antroponimiyasi'nda qurami'nda qosi'mtalar joq hayal adam atlari'ni'n' wog'ada az yekenligi ko'rinedi.

Qurami'nda qosi'mtalar bar hayal adam atlari'

Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' qurami'nda, tiykari'nan alg'anda, atli'q, kelbetlik, feyil so'z jasawshi' qosi'mtalar ha'm seplik, betlik, tarti'm, ko'plik jalg'awli' so'zler ushi'rasadi'.

1) Atli'q formalari'nan jasalg'an hayal adam atlari'.

I. *-man//-men, -pan//-pen, -ban//-ben* qosi'mtasi' qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda wo'nimli qollani'ladi':

2) Feyil formalari'nan jasalg'an hayal adam atlari'.

Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tiline ta'n bolg'an feyil formalari'ni'n' ushi'rasa bermeydi. Qaraqalpaq hayal adam atlari' feyildin' bet-san da'reje, meyil, ma'ha'l, betlik yemes formalari'nan.

1. Feyildin' bet-san formalari'. Qaraqalpaq adam atlari'nda ko'binese I-bettin' ko'plik formasi' qollani'ladi': *Wo'lmesek*. A'sirese I-bettin' ko'plik san formasi' qaraqalpaqsha menshikli adam atlari'nda jiyi qollani'ladi'. Bunday adam atlar ko'birek ekspressivlik-emocionalli'q ren'kke, tu'ske, si'patqa iye boli'p keledi: *Toydi'q*, *U'zildik*, ha'm t.b.

2. Feyildin' da'reje formalari'. Wo'zlik da'rejenin' -n, -in affiksi feyil tiykarlari'na jalg'ani'p keledi: *Jasan* (jasa+n). Bul ism *Jasandi'q*, isminin' qi'sqarg'an tu'ri boli'p tabi'ladi'. -l/-i'l qosi'mtalari' ko'binese feyil tiykarlari'na jalg'ani'p, hayal adam atlari'nda tilekke baylani'sli' ekspressivlik ma'ni bildiredi: *Woral*, ha'm t.b. Bul adam atlari'na ayi'ri'm affiksler yamasa antropokomponentler jalg'ani'wi' arqali' jan'a adam atlari' jasali'wi' mu'mkin: *Jan'i'l*, *Jan'i'lsi'n*, *Woral-Woralxan*, ha'm t.b.

Sheriklik da'rejenin' -s, -is, -es affiksi feyil tiykarlari'na jalg'ani'p, adam atlari'nda tilek ma'nisin an'latadi'.

Wo'zgelik da'rejenin' -qar//-ker, g'ar//-ger affiksi qaraqalpaq adam atlari'nda subekttin' wo'tinish, tileklerin bildiredi.

3. Feyildin' meyil formalari'. Adam atlari'ni'n' qurami'nda buyri'q meyildin' -si'n//-sin affiksi ko'birek ushi'rasadi'. Wol hayal adam atlari'nda feyil tiykarlari'nan ha'm do'rendi feyillerden keyin jalg'ani'p, adamni'n' wo'tinish ha'm tileklerin bildiredi ha'm wo'nimli qollani'ladi': *Tursi'n*, *Jan'i'lsi'n*, ha'm t.b.

4. Feyildin' ma'ha'l formalari'. Ani'q wo'tken ma'ha'ldin' III-bet -di'//-di affiksi feyil tiykarlari'na ha'm do'rendi feyillerge jalg'ani'p, adam

atlari'nda subekt ta'repinen tilekke, wo'tinishke baylani'sli' wori'nlang'an is-ha'reketti bildirip keledi.

5. Qaraqalpaq hayal adam atlari'nda yen' wo'nimli qollani'latug'i'n kelbetlik feyildin' *-g'an//-gen, -qan//-ken* affiksi boli'p tabi'ladi'. Bul affiks qaraqalpaq adam atlari'nda tilekke baylani'sli' is-ha'reketti bildiredi: Turg'an, Tolg'an, Bayi'tqan, ha'm t.b. Bul formalar ha'zirgi wo'zbek, qi'rg'i'z, bashqurt ha'm tatar tillerinde adam atlari'nda da wo'nimli qollani'ladi'.

Qaraqalpaq tilinde *-lar//-ler*, affiksi yeki komponentli adam atlari'ni'n' qi'sqarg'an tu'ri si'pati'nda gezlesedi. Ma'selen, *Qi'zlar* degen at *Qi'zlargu'l* degen yeki quramli' atti'n' qi'sqarg'an tu'ri boli'p, ma'nisi boyi'nsha qi'zlardi'n' yen' suliw, go'zzal gu'li bolsi'n degen tilekti bildiredi.

Solay yetip, qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' qurami'nda so'z jasawshi' ha'm so'z wo'zgertiwshi qosi'mtalar da ken' qollani'ladi'.

Qi'sqarg'an ha'm subektiv baha formali' adam atlari'

Bir quramali' ko'p buwi'nli' ha'm yeki yamasa u'sh quramli' menshikli adam atlari' barli'q du'nya tillerinde awi'zeki so'ylew tilinde toli'q ayti'li'w menen birge qi'sqarti'li'p ta ayti'la beredi. Awi'zeki so'ylew tilindegi adam atlari'ni'n' qi'sqarti'w geypara dara so'zlerden bolg'an menshikli adam atlari'ni'n' qurami'ndag'i' ayi'ri'm seslerdin', buwi'nlardi'n', morfemalardi'n' tu'sip qali'wi' na'tiyjesinde yamasa qospa menshikli adam atlari'ni'n' qa'legen bir komponentinin' tu'sip qali'wi', yaki menshikli adam atlari'ndag'i' son'g'i' buwi'nlardi'n', komponentlerdin', morfemalardi'n' tu'sip qali'p, worni'na «subektiv

baha» ma'nisin an'lati'wshi' affikslerdin' qosi'li'wi' na'tiyjesinde payda boladi'. E.Begmatov wo'zbek tilindegi menshikli adam atlari'ni'n' qi'sqari'w qubi'li'si'nda tiykarg'i' yeki faktti ko'rsetedi: 1) Menshikli adam ati'na yerkeletiwshi ma'ni beriw arqali'; 2) Adam ati'n ayti'wdi', jen'illestiriw maqsetinde (a'sirese qospa menshikli adam atlari'n)¹ G.F.Sattarov tatarsha menshikli adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi'nda yeki tu'rli usi'ldi' ko'rsetedi.² 1) Subektiv baha ma'nisin an'lati'wshi' affiksler arqali': 2) Adam atlari'ni'n' geypara seslerdin', buwi'nlardin', komponentlerdin' qi'sqari'wi' na'tiyjesinde, A.V.Superanskaya qi'sqarg'an adam atlari' menen yerkeletiwshi ha'm subektiv baha formal'i' menshikli adam atlari' arasi'ndag'i' ayi'rmashi'li'q haqqi'nda tu'siniktin' yele de jeterli da'rejede ani'q yemesligine toqtaydi': «Kishireytiwshi» termini de «yerkeletiwshi» termini si'yaqli' so'ylewshinin' atalg'an na'rsege subektivlik qatnasi'n bildiretug'i'n bolg'anli'qtan, woni' adam atlari'n qi'sqarti'w processin bildiriw ushi'n qolayli' dep qarawg'a bolmaydi'. Qi'sqarti'wdi'n' tiykarg'i' ideyasi' – woni' qollani'wdi' jen'illestiriw. Qa'legen so'zler qi'sqari'wi' mu'mkin, al menshikli atlarda wolar birewge qarati'li'p ayti'latug'i'n bolg'anli'qtan jiyi qollani'ladi'. Atlardi'n' qi'sqari'wi'-bul birinshi gezekte strukturali'q, morfologiyali'q ha'm haqi'yqi'y obektiv process, al subektivlik baha pu'tkilley basqasha jobadag'i' faktor, emocionalli'q, socialli'q, psixologiyali'q ha'm terminnin' wo'zinin' ko'rsetkenindey, ha'mme waqi'tta subektivlik jobadag'i' faktor».³ Bizin' pikirimizshe, qi'sqarg'an menshikli adam atlari'n wolardi'n' qurami'ndag'i' ayi'ri'm seslerdin', morfemalardi'n' komponentlerdin' tu'sip qali'wi' arqali', al subektiv baha formal'i'

¹ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД.Ташкент, 1965, 21-бет.

² Сатаров Г.Ф. Антропонимия Татарской АССР. Казань, 1975, 39-40-бетлер.

³ Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. М., 1969. 127-бет.

menshikli adam atlari'n yerkeletiwshi, kishireytiwshi, hu'rmetlewshi affikslerdin' ha'm affikslik ma'nige wo'tken so'zlerdin' (affiksoidlardi'n') jalg'ani'wi' arqali' payda bolg'an dep ayi'ri'p qarag'ani'mi'z jo'n.

Qi'sqarg'an hayal adam atlari'

Qaraqalpaq hayal adam atlari' to'mendegi fonetikali'q ha'm grammatikali'q wo'zgerisler arqali' qi'sqarti'li'p beriledi:

a) so'z ortasi'nda ayi'ri'm sesler tu'sip qaladi': *Gu'la'sen* (Gu'lha'sen), *Shazada* (Shahzada), *Biybasha* (Bibiaysha), *Ulbosi'n* ha'm t.b.

b) *ayi'ri'm morfemalar ha'm buwi'nlar tu'sip qaladi'*: *Qalxan* (Qalli'xan), *Gu'lay* (Gu'laysha), *Gu'lbiy* (Gu'lbiybi), *Gu'lziy* (Gu'lziyra, Gu'lziyba) ha'm t.b.

v) qospa tu'rindagi hayal adam atlari'ni'n' son'g'i' komponenti qi'sqaradi': *Baxi't* (Baxi'tgu'l), *Bag'da* (Bag'dagu'l), *Bazar* (Bazargu'l) ha'm t.b.

2. **Subektiv baha formalari'**. Subektiv baha formalari'ni'n' til bilimidagi xi'zmeti jo'ninde ha'r qi'yli' pikirler ayti'lg'an. R.Qung'urov wo'zbek tilinde subektiv baha formalari'ni'n' ha'r qi'yli' terminler arqali' qollani'p ju'rgenligin ayta kelip, wolardi'n' so'z jasawshi', so'z wo'zgertiwshi, forma jasawshi' affikslerden ayi'rmashi'li'g'i' so'ylewshinin' obektiv barli'qqa ha'r qi'yli' qatnaslari'n, bahasi'n, yag'ni'y yerkeletiwshi, kishireytiwshi, hu'rmetlew ma'nilerin bildiriwinde yekenligin da'liyli mi'sallar menen tu'sindiredi¹.

¹ Кўнгулов Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980, 35-53-бетлар.

Subektiv baha formalari' wo'zleri jalg'ang'an so'zge emocionalli'q-ekspressivlik tu's beredi, wolar so'ylewdin' ko'rkem ha'm ta'sirli boli'wi' ushi'n xi'zmet yetedi.

Subektivlik ma'nige iye formalar basqa so'z jasawshi' ha'm so'z wo'zgertiwshi affikslerden wo'zinin' adamg'a yamasa predmetke emocionalli'q-ekspressivlik tu's beriw qa'siyeti menen pari'qlanadi'. Bul formalar yeki tu'rli usi'lda bildiriledi: 1. Affiksaciya usi'li'; 2. Emocional xarakterdegi so'zlerdin' qosi'li'w usi'li'.

a) Affiksaciya usi'l. *-day* affiksi qaraqalpaq tilinde, tiykari'nan atawi'sh so'zlerge jalg'ani'p, predmettin' tu'r-tu'sin, kelbetin, si'mbatin' ha'm t.b. qa'siyetlik belgilerin bildiredi, al adam atlari'nda bolsa, yerkeletiw xoshametlew ma'nisinde qollani'ladi' da ko'binese hayal-qi'zlarg'a baylani'sli' ayti'ladi': Ayday, Palday ha'm t.b.

-sha//she affiksi tilimizde tu'bir atli'qlarg'a jalg'anatug'i'n o'nimli affikslerdin' qatari'nda kiredi ha'm adam atlari'nda kelgende *-day* affiksi menen jaqi'nday seziledi: *Aysha (Ayday), Gu'lshe (Gu'ldey), Ulsha (Ulday)* ha'm t.b. Wol ko'binese hayal-qi'zlardi'n' atlari'na jalg'ani'p o'nimli qollani'ladi': *Aysha, Ayi'msha, Gu'laysha, Wori'nsha, Xansha, Ayshaxan* ha'm t.b.

-sh, -ash//esh, -i'sh//ish affiksi kishireytiw, yerkeletiw ma'nisinde iye boli'p, adam atlari'n qi'sqarti'wda paydalani'ladi'. Bul affiksler qaraqalpaq tilinde yerlerge ha'm hayal-qi'zlarg'a baylani'sli' adam atlari'ni'n' qurami'nda o'nimli qollani'ladi':

Aynash – Aygu'l, Aydangu'l, Aynagu'l, Aynaxon, Aynura, Aytgu'l, Anargu'l.

Aynash – Aypara, Ayparsha, Ayparshi'n.

Aydash – Aydangu'l.

Ayish – Aysara, Aysuli'w.
Almash – Almagu'l, Almaxan.
Alto'sh – Alti'ngu'l.
Amosh – Amangu'l.
Anash – Anargu'l.
Arzash – Arzi'biyke, Arzi'gu'l.
Arzosh – Arzayi'm.
Arzi'sh – Arzi'gu'l
Bag'dash – Bag'dagu'l.
Bag'i'sh – Bag'dagu'l.
Baxi't – Baxi'tgu'l.
Biybish – Biybiajar, Biybiaysha, Biybigu'l, Biybijamal, Biybimaryam, Biybinaz, Biybiraba, Biybisara, Biybisa'nem, Biybixatsha.
Genjem – Genjegu'l, Genjexan.
Gu'la'sh – Gu'laysha, Gu'layi'm, Gu'ljayna, Gu'ljamal, Gu'lja'ha'n, Gu'lzar, Gu'lziyra, Gu'limxan, Gu'listan, Gu'lmiyra, Gu'lnara, Gu'lparshi'n, Gu'lsara, Gu'lshad, Gu'lchehra.
Gu'lish – Gu'ljamal, Gu'lja'ha'n, Gu'lzabiya, Gu'limxan, Gu'lnaz, Gu'lsara, Gu'lshad.
Gu'lmish – Gu'lmiyra.
Gu'lnash – Gu'lnaz, Gu'lnar.
Gu'lpash – Gu'lparshi'n.
Danash – Danagu'l, Du'rdana.
Da'mesh – Da'megu'l, Da'metken
Da'rish – Dariyxa, Da'rigu'l.
Diylash – Dilara, Dilaram, Dilbar, Dilnoza.
Dilish – Dilnaz, Difuza. Dilaram.

Dilpish – Dilfuza.

Jumash – Jumabiyke, Jumagu'l, Jumaxan.

Ji'g'ash – Ji'g'agu'l.

Zamish – Zamiyra.

Za'wresh - Za'wregu'l, Za'wrexan.

Zershen – Zernegu'l.

Ziybash – Ziybagu'l.

Qali'sh – Qalbazar, Qalbiyke, Qaljan, Qalli'gu'l, Qalli'xan.

Qurbash – Qurbanay, Qurbangu'l.

Miywash – Miywagu'l.

Nazet – Naziyra, Nazi'gu'l.

Worash – Worazgu'l, Woralxan, Wori'ngu'l, Wori'nbiyke.

Perdesh – Perdegu'l, Perdexan, Perdebiyke.

Sapash – Sapargu'l, Saparxan, Sa'piwra.

Sanish – Sapargu'l, Sa'piwra.

Tazash – Tazagu'l, Tazaxan.

Tamash – Tamara.

Tilash – Tilewxan, Tillaxan.

Turdi'sh – Turdi'biyke, Turdi'gu'l, Turdi'xan.

-m, -i'm//-im affiksi qaraqalpaq tilinde tarti'm kategoriyasi'ni'n' birinshi betinin' ko'rsetkishi. Adam atlari'nda bul affiks adamni'n' ishki emocionalli'q sezimlerin bildirip, hayal adam atlari'nda yerkeletiw ma'nisin bildiredi ha'm wo'nimli qollani'ladi': *Ayi'm, Bag'i'm, Gu'lim, Nazi'm, Uli'm, U'rim, Sa'nem, Gu'lsim, Nazli'm, Xani'm* ha'm t.b.

-dan//-den, -tan//-ten affiksi shi'g'i's sepligi formalari' boli'p, qospa tu'rindgi hayal adam atlari'ni'n' yekinshi komponenti qi'sqarg'anda birinshi komponentke jalg'ani'p, yerkeletiw ma'nisinde qollani'ladi':

Qaltan (Qaljan), Toydan (Toydi'q), Aydan (Ayi'mgu'l, Ayjamal). Bul affiks hayal adam atlari'ni'n' qurami'nda aytarli'qtay wo'nimli emes.

-k, -aq, -ek affiksi qaraqalpaq hayal adam atlari'n qi'sqarti'wda qollani'p, yerkeletiw ma'nisin beredi:

Abadok – Abadan.

Azizok – Aziza.

Azok – Aziyza.

Aymek – Ayi'mxan.

Aymek – Aymereke.

Aysok - Aysa'nem, Aysuli'w.

Altok – Alti'nay, Alti'ngu'l.

Anok – Anargu'l, Aniypa.

Bazaq – Bazargu'l, Bazarxan.

Bazik – Bazagu'l, Bazarxan.

Biybok – Biybiaysha, Biybigu'l, Biybizada, Biybinaz, Biybisara, Biybixatsha.

Genjek – Genjegu'l.

Gu'lbaq – Gu'lbazar, Gu'lba'ha'r.

Gu'lek – Gu'lzada, Gu'lzar, Gu'listan, Gu'lnara, Gu'lzan.

Gu'lzik – Gu'lzada, Gu'lzar, Gu'lziyra.

Dilok – Dilaran, Dilbar, Dilfuza.

Jumaq – Jumabiyke, Jumagu'l, Jumaxan.

Lalo'k – Lalagu'l, Lalaxan, Larisa.

Madik – Madina.

Madok – Madina.

Nazik – Naziyra, Nazi'gu'l, Nargiza.

Nazok – Naziyra, Nazli'gu'l, Nargiza.

Ulbaq – Ulbog'an.

Shadok – Shadi'gu'l.

-n, -an, -en, affiksi de qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' qurami'nda erkeletiw ma'nisin an'lati'p, qi'sqarti'p ayti'wda paydalani'ladi':

Azon – Ayzada, Aziyza.

Ayso'n - Aysa'nem.

Bazan – Bazagu'l, Bazarxan.

Go'zan - Go'zzal.

Gu'la'n – Gu'layda, Gu'landam, Gu'layi'm, Gu'lbinaz, Gu'lba'ha'r, Gu'ljamal, Gu'lja'ha'n, Gu'lzabiyra, Gu'lziyra, Gu'limxan, Gu'listan, Gu'lnara, Gu'lsa'nem.

Gu'lban - Gu'lba'ha'r.

Gu'lpan – Gu'lparshi'n.

Dilon – Diblar, Dilnaz, Dilfuza.

Zamon – Zamiyra.

Maron – Marjan.

Nazen – Naziyra, Nazli'biyke.

Nazon – Naziyra.

Na'wen - Na'wba'ha'r.

Peron – Periyzat.

Sapan – Sapargu'l.

Turen – Turg'angu'l.

Shaxon – Shahzada, Shahsa'nem, Shaydagu'l, Shaydaxan.

-*tay* affiksoidi' hayal adam atlari'ni'n' qurami'nda qollani'li'p, yerkeletiw ma'nisinde keledi. Bul affiksoidti' A.G'ulomov *tay* (quli'n)

so'zi menen baylani'sli' dep qaraydi'.¹ Al mong'ol tilinde *taylag* so'zi to'rt-bes jasqa deyingi yerkek tu'yeni an'latadi'.² Haqi'yqati'nda, bul so'zdi balani' tayg'a sali'sti'ri'w arqali' adam atlari'ni'n' qurami'nda kelip, yerkeletiw ma'nisin beretug'i'n elementke aylang'an' dep qarawg'a boladi'. Bul element qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' qurami'nda ken' qollani'ladi':

Amantay – Amagu'l.

Artay – Ari'wxan.

Gu'zentay – Gu'lziyra.

Gu'la'ntay – Gu'lnaz.

Gu'ltay – Gu'listan.

Jumatay – Jumagu'l, Jumabiyke.

Makatay – Malika.

Maxatay – Muxabbat.

Muwxatay – Muxabbat.

Nushtay – Nursuli'w.

Ori'ntay – Ori'ngu'l.

Sapantay – Sapargu'l.

Sa'rbintay - Sa'rbinaz.

Tumantay – Tumaris.

Ultay – Ulbiyke

Shintay – Shiyrin.

¹ Фуломов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД. Ташкент. 1955, 22-бет.

² Монгольско - русский словарь. М., 1957, 385-бет.

-ay affiksoidi' shi'g'i'si' jag'i'nan aspan denesi ay so'zinen ali'ng'an boli'wi' mu'mkin. Bul pikirdi R.Kungurov ta tasti'yi'qlaydi'¹.

Qaraqalpaq hayal-qi'zlardi'n' atlari'nda erkeletiw ma'nisinde keledi: *Injay* – *İnjigu'l*.

Miykonay – Mehiyrban, Minayi'm.

Wornay – Wori'ngu'l.

Piykonay – Periyzat.

Sapanay – Sapargu'l.

Totay – Turdi'gu'l.

U'mitay – U'mitgu'l.

-biybi//biyke so'zleri buri'n biydin', bektin' qi'zi' yamasa hayali' degen ma'nini an'latqan², al ha'zirgi waqi'tta tilimizdegi hayal-qi'zlardi'n' atlari'ni'n' qurami'nda yerkeletiw ma'nisin beredi. *Aybiybi*, *Janbiybi*, *Turdi'biyke*, *Wo'tebiyke*, *Arzi'biyke*, *Da'wletbiyke*, *Ra'biybi*, *Da'wletbiyke*, *Jaqsi'biyke*, *Mi'rzabiyke*, *Qalbiyke*, *Palbiyke*, *Ulbiyke*, ha'm t.b.

gu'l so'zi qaraqalpaq hayal-qi'zlar adam atlari'ni'n' qurami'nda yerkeletiw ma'nisin beredi ha'm wo'nimli qollani'ladi':³ *Ajargu'l*, *Worazgu'l*, *Da'negu'l*, *Ziynegu'l* ha'm t.b. Geyde *gu'l* so'zi yer adam atlari'ni'n' birinshi komponenti boli'p ta kele beredi: *Gu'lmurat*, *Gu'lmi'rza*, *Gu'limbet*, *Gu'lman* ha'm t.b.;

jan ha'm *xan* affiksoidlari' yer ha'm hayal-qi'zlar adam atlari'nda yerkeletiw ma'nisin an'lati'p, wo'nimli qollani'ladi': *Aytjan*, *Axmetjan*, *Dosjan*, *Nazarxan*, *Na'dirxan*, *Bayxan* ha'm t.b. *Gu'ljan*, *Narjan*,

¹ Кунгуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980, 132-бет.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка. М-Л., 1960, 72-бет.

³ Баскаков Н.А. Элемент гүл «роза, сыеток» в составе каракалпакских женских имен. Ономастика Средней Азии, вып. I. М., 1978, 138-143-б.

Sa'nemjan, Biybijan, Hu'rimjan, Gu'limxan, Uli'mxan, Suli'wxan ha'm t.b. J.Dondukov *-xan//-xa'n, -gan//-ga'n* affikslerinin' buryat tilinde hayal-qizlardi'n' atlari'nda ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'rsetedi¹. G.C.Pyurbееv qalmaq tilinde *-xn* tu'rinde *Dulaxn* (dula-ji'lli'), *Amrxn* (amr-ti'ni'sh, mo'min), *Xalaxn* (xal-jali'n) si'yaqli' hayal-qizlarga baylani'sli' atlarda subektiv baha ma'nisin an'latadi' deydi.²

V.A.Gordlevskiy *-jan* qosi'mtasi'ni'n' tu'rkshe, ta'jikshe, tatarsha adam atlari'nda keletug'i'nli'g'i'n ayta kelip: «Turciyada bul qosi'mta XVI a'sirden baslap wo'nimli qollani'la basladi'», - deydi³.

Sunday-aq tilimizde *jan, xan* affiksoidlari' *nur, ay, qal, bazar, juma, sapar* ha'm t.b. so'zlerge jalg'ani'p, yer ha'm hayal-qizlar atlari'na wortaq boli'p ta kele beredi: Nurjan, Ayjan, Qaljan, Bazarxan, Jumaxan, Saparxan ha'm t.b.

Solay yetip, qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' qurami'nda yerkeletiw ma'nisine iye affiksler ha'm affikslik xi'zmettegi so'zler ko'plep ushi'rasadi'.

Qospa menshikli adam atlari'

Qospa so'z tu'rindagi qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' qurami'nda atli'q, kelbetlik, sanli'q, ra'wish, feyil ha'm ayi'ri'm almasi'q, ko'mekshi ha'm modal so'zlerdin' de ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'remiz. Bul so'z

¹ Дондуков Ж. Аффикальное словообразование частей речи в бурятском языке. Улан-Удэ, 1964, 19-бетлер.

² Пюрбеев Г.С. Дифференциальные признаки женских и мужских личных имен калмыков. Ономастика Поволжья. Вып. 2. Горький 1971, 59-бет.

³ Гордлевский В.А. Был ли турецкий султан халифром? –Известия отделения общественных наук. Изд-во АН Таджикской ССР, Сталинабад, 1954, 17-бет.

shaqaplari' qospa so'z tu'rindegı qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' qurami'nda wo'z-ara kelisiw, basqari'w, izafet ha'm jupkerlesiw arqali' baylani'sadi'. Wolardi'n' arasi'nda so'z jasawshi' ha'm so'z wo'zgertiwshi affiksler de ushi'rasadi'.

Qospa so'z tu'rindegı hayal adam atlari'n morfologiyali'q quri'li'si' boyi'nsha to'mendegi modeller boyi'nsha ko'rsetiwge boladi':

1. «Atli'q+ ha'm atli'q» tu'ri.

1. Tu'bir ha'm tu'bir tu'ri: *Gulnur, Gu'ljan, Gu'lsa'wle, Gu'misbay, Da'nexan, Da'stegu'l, Juldi'zhan, Ju'zimgu'l, Lalagu'l, Nurja'ha'n, Si'rg'agu'l*, ha'm t.b.

2. «Tu'bir ha'm tarti'mlang'an so'z». *Gu'layi'm, Hinjayi'm, Biybiayi'm* ha'm t.b.

«Atli'q ha'm kelbetlik» tu'ri: *Xansuli'w, Jansuli'w, Gu'lshiyrin, Gu'lsari', Gu'lsha'ri, Gu'lsa'nem* ha'm t.b.

3. Atli'q ha'm feyil tu'ri: *Da'metken, Ulbog'an, Ulbosi'n*.

4. «Kelbetlik ha'm atli'q» tu'ri. Kelbetlikler wo'zinin' ma'nisi jag'i'nan predmettin' sapasi'n, tu'r-tu'sin, ha'r tu'rli belgilerin bildirip keletug'i'n bolg'anli'qtan, wolardi'n' ko'binese predmetlik ma'nini an'latatug'i'n atli'qlar menen dizbeklesip keliwi – bul ni'zamli' qubi'li's. Birinshi komponent si'pati'nda sapali'q ha'm qatnasli'q kelbetlikler de kele beredi.

Qaraqalpaq hayal Adam atlari'ni'n' «kelbetlik ha'm atli'q» tu'ri yekige bo'linedi: 1) «sapali'q kelbetlik ha'm atli'q», 2) «qatnasli'q kelbetlik ha'm atli'q».

«Sapali'q kelbetlik ha'm atli'q» tu'ri: *Sari'gu'l, Tazagu'l, Tazaxan, Suli'wxan, Jaqsi'gu'l, Jaqsi'biyke*.

«Qatnasli'q kelbetlik ha'm atli'q» tu'rindagi qaraqalpaq hayal Adam atlari'nda birinshi komponent si'pati'nda kelbetlik jasawshi' ha'r qi'yli' affiksler ja'rdeminde jasalg'an kelbetlikler qollani'ladi': *Nurli'biyke, Qutli'biyke, Tatli'biyke, Qalli'gu'l, Aydangu'l, Uldaygu'l* ha'm t.b.

2. «Feyil ha'm atli'q» tu'ri: *Turg'anay, Turg'angu'l, Tursi'nay, Tursi'nbiyke, Tursi'ngu'l, Qoyisi'ngu'l.*

Juwmaq

Ha'zirgi qaraqalpaq hayal adam atlari'n leksikali'q qurami' jag'i'nan ha'r qi'yli' tillik qatlamlarg'a aji'rati'p, lingvistikali'q ha'm lingvistikali'q yemes faktorlari'n analizlew, hayal adam atlari'ni'n semantikasi'n, antroponimikali'q variantlari'n, grammatikali'q quri'li'si'n ha'r ta'repleme izertlew u'lken teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyetke iye.

Qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ndag'i' hayal adam atlari', wolardi'n' payda boli'w sebepleri, variantlardi'n' jasali'w usi'llari'n izertlew na'tiyjesinde to'mendegi juwmaqlarg'a keliw mu'mkinshiligin berdi:

1. Qaraqalpaq hayal adam atlari' boyi'nsha ji'ynalg'an materiallar ha'm solar tiykari'nda ali'p bari'lg'an ilimiy izertlewler aldag'i' waqi'tta til tariyxin, xali'qti'n' wo'tkendegi u'rp-a'detleri ha'm da'stu'rlerin, ma'deniyati'n u'yreniwidin' tiykarg'i' deregi boli'p xi'zmet yetedi.

2. Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' leksikali'q qurami' shi'g'i'si' boyi'nsha tu'rkiy tillerdin' qatlamlari', arab ha'm Iran tillerinin', sonday-aq rus tilinin' qatlamlari' boli'p tabi'ladi'.

3. Qaraqalpaq til biliminde, woni'n' bo'limi bolg'an qaraqalpaq onomastikasi'nda antroponimlardin' ma'nileri, wolardi'n' analizi, ism, familiya ha'm otchestvolardi'n' grammatikali'q quri'li'si', jasali'wi', balag'a at qoyi'wdi'n' tiykarg'i' sebepleri, woni'n' etnografiyali'q negizleri boyi'nsha jumi'slar a'melge asi'ri'lg'an. Degen menen, qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ndag'i' xarakterli wo'zgesheliklerden biri bolg'an *antroponimikali'q variantlar* ma'selese arnawli' izertlenilgen yemes.

Antroponimikali'q variantlarga baylani'sli' ayi'ri'm pikirler ism ha'm familiyalardi'n' orfografiyasi' boyi'nsha jumi'slarda azi'kem ushi'rasadi'. Biraq, wolarda, tiykari'nan, atamalardi'n' orfografiyali'q variantlari', wolardi' a'debiy norma ko'zqarasi'nan bahalaw haqqi'nda pikir bildirgen.

Til sistemasi'ndag'i' variantli'li'q ma'selesini til biliminin' tarti'sli' ha'm toli'q sheshilmegen ma'selelerinen biri boli'p, variantlardi'n' payda boli'w sebepleri haqqi'nda til bilimde ha'r tu'rli pikirler bar. Variantli'li'qti' ken' ha'm tar ma'nide tu'siniw bul ma'selenin' sheshilmegen ta'replerinen biri. Biz bul ma'seleni bahalawda til bilimde keyingi waqi'tlarda teoriyali'q jaqtan tiykarlang'an invariant ha'm variant haqqi'ndag'i' ko'zqaraslarga su'yendik.

Uluwma til sistemasi'nda, soni'n' ishinde, antroponimiyada variant, variantli'li'qqa jaqi'n bolg'an qubi'li'slar bar. Wolar sinonimler, leksikali'q paralleller, dubletler ha'm basqalar. Variantli'li'q qubi'li'si' so'z yetilgen til qubi'li'slari'nan parqlani'p turadi'. Variant, variantli'li'q, invariant, yag'ni'y bir tiykarg'i' antroponimnen atamani'n' qollani'li'wi', funksional jag'daylarda ju'zege kelgen ha'r tu'rli, aji'rali'p turatug'i'n formalari'.

Qaraqalpaq antroponimiyasi' materiallari' boyi'nsha ali'p barg'an analizlerimiz hayal adam atlari'ni'n' variantli'li'g'i'n: 1) bir imsdiki yeki tu'rli ayti'w ha'm yeki tu'rli jazi'w; 2) ismnin' ha'm a'debiy, ha'm dialektlik varianti' boli'wi'; 3) adam ati'ni'n' yerkeletiw faktorlari' sebepli ha'r tu'rli formalarga kiriwi; 4) ismdiki ayti'w processinde so'ylew ekonomiyasi' talabi'na ko're qisqarti'p ayti'wg'a umti'li'w; ismnin' tariyxii' ha'm ha'zirgi formaga iye boli'wi'.

Antroponimikali'q variantlardi' payda yetiwshi basli' usi'llardan biri – bul ismlerdin' qi'sqari'w qubi'li'si'. Bul jag'day tildin' (so'ylewdin') u'nemlew ni'zami', yag'ni'y so'ylewde jen'il, i'qsham boli'w menen baylani'sli'. Bizin' analizlerimiz boyi'nsha, adam atlari'ni'n' qi'sqarg'an variantlari' qaraqalpaq antroponimiyasi'nda to'mendegi usi'llarda payda boladi': 1) Qospa ismnin' birinshi bo'legi tu'sirilip qaladi': *Murat* (*A'bdimurat*); 2) qospa ismnin' ekinshi bo'legi tu'siriledi: *A'bdi* (*A'bdimurat*); 3) adam atlari'ni'n' qurami'ndag'i' bir buwi'n yamasa ses tu'siriledi: *Dilfuz* (*Dilfuza*), *Patiy* (*Patiyma*) ha'm t.b.

Qospa tu'rlerindegi hayal adam atlari' ha'r qi'yli' so'z
shaqaplari'ni'n' birigiwi na'tiyjesinde jasalg'an: atli'q ha'm atli'q,
kelbetlik ha'm atli'q, feyil ha'm atli'q.

Sunday-aq, ta'biyattag'i' ha'r qi'yli' qubi'li'slarg'a, balani'n' tuwi'li'w jag'dayi'na baylani'sli' qoyi'lg'an ismler ko'p. Sog'an

baylani'sli' qaraqalpaq hayal adam atlari' semantikali'q jaqtan ta'riplew ismleri, tilek ismleri, bag'i'shlaw ismleri boli'p bo'linedi.

6. Qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' izertleniwi tek teoriyali'q g'ana yemes, al a'meliy a'hmiyetke de iye. Bunnan izertlew na'tiyjeleri qaraqalpaq hayal adam atlari'ni'n' orfografiyali'q ha'm orfoepiyali'q normalari'n belgilewde, hayal adam atlari'ni'n' orfografiyali'q ha'm tu'sindirme so'zliklerin du'ziwde qaraqalpaq hayal adam atlari'n basqa tillerge transkripsiya ha'm transliteraciyalawda teoriyali'q tiykar boli'p xi'zmet qi'ladi'.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

I. Wo'zbekistan Respublikasi' Prezidenti I. A. Karimovti'n' shi'g'armalari'

1. *Каримов И. А.* Ўзбекистанның өзиниң жаңаланыўы хәм раўажланыў жолы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1993.
2. *Каримов И. А.* Баркамал авлод Ўзбекистон тарраққиекетининг пойдевори. – Тошкент: Шарқ, 1997.
3. *Каримов И. А.* Ўз келешегимизди өз қолымыз бенен қурып атырмыз. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1999.
4. *Каримов И. А.* Жоқары манаўият жеңилмес күш. - Нөкис: Қарақалпақстан, 2008.

Tiykarg'i' a'debiyatlar

1. *Алиев Г.* Лингвистические и экстралингвистические факторы в антропонимии. АДД. Алма-Ата, 1989.
2. *Баскаков Н.А.* Элемент «гүл» роза, цветок в составе каракалпакских женских имен. //Ономастика Средней Азии, М., 1978, 138-142-бетлер
3. *Бегматов Э.* Киши номлари имлоси. Тошкент, 1970.
4. *Бегматов Э.* Ўзбек исмлари маънаси. Тошкент, 1998.
5. *Бегматов Э.* Глагольные антропонимы. // Тюрская ономастика. Алма-Ата, «Наука», 1984, 199-207-бетлер.
6. *Гафуров А.* Имя и история. М., 1987.
7. *Дәўлетов А.* Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. Нөкис, 1995.
8. *Доспанов О., Доспанова Д.* Исниңиздиң сыры неде? Нөкис, 2009.

9. *Доспанов О., Қалендеров М.* Қарақалпақ исмлери. Нөкис, «Билим», 1994.
10. *Қощанов Қ.* Рус хэм қарақалпақ тиллериниң өз-ара байланысы мәселелери. Нөкис, 1991.
11. *Насыров Д.С., Толстова А.С.* Каракалпаки. // Системы личных имен у народов мира. М., 1986, 152-156-бетлер.
13. *Сайымбетов О.* Қарақалпақша адам атларының жазылыў тәжирийбелери. //«Қарақалпақстан муғаллими», 1993, №1.
14. *Сайымбетов О.* Қарақалпақша адам атларының қойылыў өзгешеликлери. //Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкис, 1994.
15. *Сайымбетов О.* Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Нөкис, 2000.
16. *Сайымбетов О* «Қоблан» дәстанындағы гейпара исмлердиң морфонологиясы мәселесине. //Түркий тиллердиң фонологиясы хэм морфонологиясының әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2005.
17. *Сейтназарова И.* Қарақалпақ тилинде сөз вариантлары. Нөкис, 2004.
18. *Худойназаров И.* Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик – услубий хусусиятлари. АКД. Тошкент, 1998.
19. *Худойбергенов Р.* Исмларнинг эркалаш-кичайтириш вариантлари. // Илм сарчашмалари. 2007, №1.
20. *Худойбергенов Р.* Ономастик параллеллар ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, №5.

21. *Шәмшетов Ж.* Исмиңиздің мәнісін билесіз бе? Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1997.

VI. So'zlikler

1. Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлігі. –Нөкіс.: Қарақалпақстан, 1990, –399 б.
2. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Т. I. –Нөкіс.: Қарақалпақстан, 1982.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Т. II. –Нөкіс.: Қарақалпақстан, 1984.

Qosi'msha a'debiyatlar:

1. *Толстова Л.С.* Древневосточные антропонимические ассоциации в каракалпакском историческом фольклоре. // Ономастика Востока. М., Наука, 1980, 67-71-бетлер.
2. *Раҳимов С.* Хоразм минтақавий антропонимиясы. АКД. Тошкент, 1998.
3. *Жанузақов Т.* Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, 1971.
4. *Жанузақов Т.* Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982.
5. *Жанузақов Т.* Есімиңіз ким? Алма-Ата, 1989.
6. *Худойбергенов Р.* Ўзбек антропонимияси тизимининг вариантдорлиги. АКД. Тошкент, 2008.
7. *Шәмшетов Ж.* Қарақалпақ тилиндегі араб антропонимлерінен. // «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана», 1974, №1.

